

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

«ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ МЕХАНІЗМІВ ЕМОЦІЙНОЇ
САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ»

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 23004

номер ІНП

Виконала: студентка II курсу, групи ППМЗ-22-1 Ольга СТЕФАНСДОТІР

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник доктор психологічних наук, професор Т Таїсія КОМАР

Науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

Таїсія КОМАР

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2023

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки
Освітній рівень другий (магістерський)
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології та педагогіки

_____ Таїсія КОМАР

підпис

протокол № 5 від 19 грудня 2022 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ДИПЛОМНУ РОБОТУ Ольги СТЕФАНСДОТТІР

Ім'я, ПРИЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної дипломної роботи: «Психологічний зміст механізмів емоційної саморегуляції особистості в умовах прийняття рішень»
Керівник кваліфікаційної дипломної роботи: Таїсія КОМАР, доктор психологічних наук, професор.

Ім'я, ПРИЗВИЩЕ, науковий ступінь, вчене звання

Затверджено наказом ректора університету від 15 серпня 2023 р. № 30

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 08 грудня 2023 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: опитувальник EmIn, тест MSCEIT, Новий опитувальник толерантності до невизначеності – НТН, шкала толерантності-інтолерантності до невизначеності MSTAT-I Д. Маклейна, опитувальник Особистісні фактори прийняття рішень – ЛФР-21, Короткий опитувальник Великої п'ятірки – КОВП; Опитувальник Стиль саморегуляції поведінки – ССП.

4. Зміст кваліфікаційної дипломної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1 Науково – теоретичне дослідження проблеми емоційної регуляції в особистісному опосередкуванні пізнавальної діяльності: передумови становлення і розробки проблеми регулятивної ролі емоційного інтелекту, моделі та способи науково визначення психологічного змісту емоційного інтелекту, емоційний інтелект у системі психологічного регулювання прийняття рішень. висновки до першого розділу; розділ 2. Емпіричне дослідження емоційного інтелекту у саморегуляції вибору: організаційно – методичні особливості дослідження регуляційної ролі емоційного інтелекту у прийнятті рішення, методичні особливості тренінгових занять з розвитку здатності емоційного передбачення, результати дослідження емоційного інтелекту та толерантність до невизначеності у діяльності військових керівників, зв'язок емоційного інтелекту зі стратегіями прийняття рішень та ставленням до невизначеності та ризику, висновки до другого розділу, висновки перелік джерел посилання, додаток

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)

1 рисунок, 2 таблиці.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної дипломної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 19 грудня 2022 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) дипломної роботи магістра	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 02 січня 2023 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 03 березня 2023 р.	виконано
3	Оформлення вступу дипломної роботи.	До 01 вересня 2023 р.	виконано
4	I розділ дипломної роботи.	До 10 вересня 2023 р.	виконано
5	II розділ дипломної роботи.	До 01 жовтня 2023 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 01 листопада 2023 р.	виконано
7	Оформлення дипломної роботи.	До 01 грудня 2023 р.	виконано
8	Попередній захист дипломної роботи.	____ жовтня 2023 р.	виконано
9	Захист дипломної роботи (відповідно графіку)	____ грудня 2023 р.	виконано

Здобувач _____ Ольга СТЕФАНСДОТТІР

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник роботи _____ Таїсія КОМАР

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

:

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Психологічний зміст механізмів емоційної саморегуляції особистості в умовах прийняття рішень»

Здобувач Ольга СТЕФАНСДОТТІР

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Таїсія КОМАР

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна дипломна робота включає 62 сторінки, 2 таблиці, 1 рисунок, перелік джерел посилання складає 72 найменування, 1 додаток.

Ключові слова: емоційний інтелект, саморегуляція, особистість, рішення, ризик, толерантність, інтолерантність, військові керівники, психологічна підготовка.

Об'єкт дослідження: психологічний зміст і функції емоційного інтелекту у ставленні до невизначеності та ризику у психологічному профілі військових керівників при прийнятті ними рішень.

Предмет дослідження: зв'язки емоційного інтелекту та інших складових інтелектуально-особистісного потенціалу з спрямованістю особистісного вибору військових керівників в предметній ситуації, що моделюється, у ситуації невизначеності.

За результатами дослідження впроваджено тренінг емоційних передбачень з метою розвитку здатності використання емоційної інформації в умовах прийняття рішень в ситуаціях службової діяльності та надано методичні рекомендації військовослужбовцям щодо покращення психологічної готовності у ситуації невизначеності.

Одержані результати можуть бути використані в процесі психологічної підготовки військових керівників до прийняття рішень в умовах невизначеності.

Дипломник _____ Ольга СТЕФАНСДОТТІР

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту 08 грудня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО – ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ В ОСОБИСТІСНОМУ ОПОСЕРЕДКУВАННІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	10
1.1 Передумови становлення і розробки проблеми регулятивної ролі емоційного інтелекту.....	10
1.2. Моделі та способи науково визначення психологічного змісту емоційного інтелекту.....	21
1.3. Емоційний інтелект у системі психологічного регулювання прийняття рішень.....	26
Висновки до першого розділу.....	32
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У САМОРЕГУЛЯЦІЇ ВИБОРУ.....	34
2.1 Організаційно – методичні особливості дослідження регуляційної ролі емоційного інтелекту у прийнятті рішення.....	34
2.2. Методичні особливості тренінгових занять з розвитку здатності емоційного передбачення.....	43
2.3 Результати дослідження емоційного інтелекту та толерантність до невизначеності у діяльності військових керівників.....	48
2.4. Зв'язок емоційного інтелекту зі стратегіями прийняття рішень та ставленням до невизначеності та ризику.....	52
Висновки до другого розділу.....	60
ВИСНОВКИ.....	62
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	65
ДОДАТКИ.....	72
ДОДАТОК А Варіанти методики передбачення рішень.....	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. У динамічних умовах плінної сучасності глобальний соціокультурний простір характеризується складним внутрішнім розвитком, зумовленим наявністю зрушень, актуалізацією факторів, що призводять до змін в емоційній сфері людини, пов'язаних із ігноруванням чи спотворенням емоційних переживань, розвитком тривожності та інших особистісних деструкцій, а також нереалізованості особистості. Війни, збройні конфлікти, терористичні акти, кризові суспільні та економічні явища взаємопов'язані із внутрішньою нестабільністю та неузгодженістю особистості.

За цих умов особливої значущості набуває вивчення проблематики знання та розуміння людиною себе, саморегулювання та регуляції відносин з іншими людьми, психологічної захищеності та на цій основі можливості повноцінної і продуктивної життєвої самореалізації.

У проблемному полі досліджень психології невизначеності, що інтенсивно розвивається останніми роками коло проблем фокусує аспект інтелектуальної та особистісної регуляції вибору за умов невизначеності. Продуктивна адаптація особистості ґрунтована принципом гомеостазу і тими регулятивними процесами творчого потенціалу особистості, які визначаються рівнем онтогенетичного розвитку, зокрема, рівнем розвитку її свідомості. Основна функція гомеостазу полягає в тому, щоб звести до мінімуму руйнівний вплив навколишнього середовища, нейтралізувати його вплив на систему. Механізми саморегуляції забезпечують цілісність особистості і реалізацію її основної спрямованості

У разі невизначеності людина спирається весь інтелектуально-особистісний (Вріс, Карузо, Селовей, Стейн, Бук та ін.). Однак, зростає роль емоційного інтелекту, оскільки він фокусує і когнітивні та емоційні компоненти орієнтування особистості в умовах невизначеності.

Психологія невизначеності, що розвивається в останні роки (О.Асмолов, В. Зінченко, М. Чумакова та ін.) включає в коло своїх проблем інтелектуальну та особистісну регуляцію вибору за умов невизначеності, що створює передумови аналізу ролі емоційного інтелекту в ситуації прийняття рішень в осіб різних професій. На противагу дихотомії раціонального-іrrраціонального виборів у

концепції множинної багаторівневої регуляції прийняття рішень ідея єдності інтелекту та афекту розвивається в уявленнях про динамічну єдність процесів когнітивної та особистісної регуляції рішень людини (Чумакова, Корнілова). Сучасні психологічні дослідження звернені до різних сторін емоційного інтелекту: проблеми вимірювання та застосування на практиці (M. Zeidnera, Люсін, G.R. Trinidad, Bertges та ін), оцінками за тестами досягнень (Fannin), вирішенням проблем (Schutte), а також впливу на характеристики управлінської діяльності (Bertges)

У більшості видів професійної діяльності вирішення ситуацій невизначеності передбачає не тільки передбачену активність та самостійні вибори, але також залежність їх від ситуацій, що впливають на цільові процеси. Для військових керівників - це жорстка залежність від нормативних рамок ситуацій у діаді «керівник- підлеглий». І роль емоційного інтелекту у прийнятті ними рішень може мати специфіку. Виявлення психологічних особливостей емоційної регуляції є самостійним науковим завданням, вирішення якого передбачає науково- теоретичний аналіз літератури та проведення емпіричних досліджень в контексті теми нашого дослідження **«Психологічний зміст механізмів емоційної саморегуляції особистості в умовах прийняття рішень»**

Основною метою роботи є визначення взаємозв'язків емоційного інтелекту з іншими складовими інтелектуально-особистісного потенціалу військових керівників: інтелектом, особистісними рисами, ставленням до невизначеності та ризику, а також виявлення регулятивної ролі цих психологічних змінних у вирішенні прогностичних завдань.

Об'єкт дослідження: психологічний зміст і функції емоційного інтелекту у ставленні до невизначеності та ризику у психологічному профілі військових керівників при прийнятті ними рішень.

Предмет дослідження: зв'язки емоційного інтелекту та інших складових інтелектуально-особистісного потенціалу з спрямованістю особистісного вибору військових керівників в предметній ситуації, що моделюється, у ситуації невизначеності.

Загальні гіпотези дослідження

Емоційний інтелект включений у регуляцію прогностичної активності, що опосередковує прийняття рішень, як у умовах, що моделюються, багатоетапних стратегій, так і у вербальних завданнях, що репрезентують ситуації взаємодії у службовій діяльності, виступає предиктором продуктивного прийняття рішення як вибору, що вирішує ситуацію невизначеності.

Завдання дослідження:

1. Здійснити науково – теоретичний аналіз проблеми зв'язків емоційного інтелекту військових керівників з іншими складовими їх інтелектуально-особистісного потенціалу (академічним інтелектом, показниками саморегуляції, рисами Великої п'ятірки, толерантністю та інтолерантністю до невизначеності, суб'єктивною раціональністю та готовністю до ризику).

2. Виявити роль емоційного інтелекту у ставленні до невизначеності та ризику як передумов результативності діяльності військовослужбовців.

3. Впровадження тренінгу емоційних передбачень з метою розвитку здатності використання емоційної інформації при здійсненні прийнятті рішень в ситуаціях службової діяльності.

4. Емпіричне виявлення ролі емоційного інтелекту, толерантності-інтолерантності до невизначеності, властивостей саморегуляції, готовності до ризику, інтелекту та особистісних рис як передумов стратегій прийняття рішень при виконанні прогностичного завдання.

Методи та методики дослідження: Психодіагностичні методики: Для діагностики емоційного інтелекту використовувалися опитувальник ЕмІн) та тест MSCEIT. Для діагностики особистісних властивостей використовувалися: Новий опитувальник толерантності до невизначеності – НТН; шкала толерантності-інтолерантності до невизначеності MSTAT-I Д. Маклейна; опитувальник Особистісні фактори прийняття рішень – ЛФР-21; Короткий опитувальник Великої п'ятірки – КОВП; Опитувальник Стиль саморегуляції поведінки – ССП.

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використанні матеріалів кваліфікаційного дослідження в системі підготовки

майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Патопсихологія», «Основи клінічної психології», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі Хмельницького національного університету. У ній взяли участь 68 осіб.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті на тему: «Психологічний зміст механізмів емоційної саморегуляції особистості в умовах прийняття рішень» в збірнику матеріалів XII Міжнародна науково-практична конференція «Youth, education and science through today's challenges» Bordeaux, France, December 04-06, 2023. - 454 р; статті «Психологічна спроможність рефлексивних практик у подоланні кризових станів особистості» в збірнику матеріалів XIV Міжнародна науково-практична конференція «MODERN SCIENCE: INNOVATIONS AND PROSPECTS» (16-18.10.2022 року Стокгольм, Швеція); статті «До проблеми дослідження проблеми впевненості особистості у здійсненні життєдіяльності» в збірнику матеріалів XXI Міжнародна науковопрактична конференція «Scientists and methods of using modern technologies», Melbourne, Australia May 30 – June 02, 2023

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (72 найменування) та додатку. Загальний обсяг дипломної роботи – 73 сторінок тексту (основна частина – 63 сторінки).

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО – ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ В ОСОБИСТІСНОМУ ОПОСЕРЕДКУВАННІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Передумови становлення і розробки проблеми регулятивної ролі емоційного інтелекту

На сучасному етапі дослідження у психологічній науці показано, що емоції є необхідним елементом когнітивного функціонування. Емоції виконують функцію регулювання діяльності, перериваючи дії, переключаючи увагу з одного на інше тощо. У вітчизняній психології накопичено достатній пласт знань про вплив емоцій на соціальне пізнання та інтелектуальну діяльність загалом. Класичними є роботи у цій галузі, щодо інтелектуальних емоцій, які орієнтують суб'єкта в динамічній та несвідомій реальності його смислових зв'язків у проблемній ситуації та виступають у ролі оцінки самого розумового процесу. Вплив інтелектуальних емоцій на мисленнєву діяльність виявляється через емоційне закріплення, емоційне наведення, емоційну корекцію. Водночас, у науці було порушено питання виділення інтелектуальних здібностей з обробкою емоційної інформації (емоційному інтелекті). В даний час емоційний інтелект сприймається як здатність до впізнання, розуміння емоцій та управління ними; маю на увазі як власні емоції суб'єкта, і емоції інших людей (J.D. Mayer, P. Salovey, K.V. Petrides, A. Furnham та ін.).

Звернення до аналізу емоційної сфери відбувалося в наукових підходах, де особистість виступила на першому плані (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс та інших). Експериментальні дослідження потребнісно-мотиваційної сфери в школі К. Левіна стали пов'язувати спрямованість поведінки з переживаннями суб'єкта в «психологічному полі», що включило метафоричні «плюси» та «мінуси» як характеристики емоційного ставлення до об'єктів у «полі».

У другій половині ХХ ст. ряд зарубіжних напрямів, вбачаючи обмеження когнітивних досліджень, стали висувати ідеї, що базуються на інших підставах, що враховують зв'язки інтелектуальної та емоційно-особистісної сфер людини, різноманіття форм його інтелекту та мислення (Г. Гарднер, Дж. Майєр, Р.

Стернберг та ін). Поруч формувалися сучасні когнітивні теорії емоцій: пізнавальна теорія емоцій Арнольд, теорія контролю над дією Куля, двофакторна концепція Шехтера - Сінгера, теорія когнітивного дисонансу Фестингера та інших.

Те, що емоції пов'язані з розумовим процесом, відзначалося ще до оформлення психології як науки. На основі різних філософських традицій закріпилося протиставлення Розуму та Емоцій, відмінності між «кантівською людиною» та «юмівською людиною» подано у зображенні людини з «великою головою» та з «великим серцем». Звернення до вивчення процесів передбачень та цілеутворення дозволило, однак, змінювати постановку проблеми.

Ідея передбачуваної активності людини, що спочатку пов'язується з уявленнями про антиципацію, цілеутворення, роль гіпотез у регуляції мислення була розкрита у вітчизняній психології в контексті соціальної, діяльнісної детермінації мислення.

Більш широкий контекст, що сполучає проблеми активності людини з процесами прогнозування у подоланні невизначеності, заданий у нових підходах до вирішення психофізіологічної проблеми та розвитку категорій суб'єкта, особистості та образу світу, розуміння світу людиною в її індивідуальних та універсальних складових - у методологічних роботах вітчизняних психологів останніх років.

У некласичній психології, пов'язаної насамперед із культурно-історичним підходом, протиставлення розуму та емоцій не було представлено оскільки це склалося у функціональній психології. Управління своєю поведінкою, своїми мисленням та емоціями стало розумітися на основі уявлень про перехід до вищих психічних функцій на основі їх опосередкування психологічними знаряддями (пізніше – знаком) та становлення цілісної системи свідомості людини.

У контексті проблеми динамічного контролю невизначеності фокусується такий аспект актуалгенезу передчувань, як випереджальна прогностична активність суб'єкта, опосередкована амодальними глибинними структурами, що включають, зокрема, індивідуальну представленість значень та процеси висування пізнавальних гіпотез [4]. Новий аспект проблеми задає розвиток ідеї

динамічного контролю невизначеності, що сполучає когнітивне опосередкування виборів та рішень людини з особистісним.

У західній психології тенденція до інтеграції інтелектуальної та емоційної сфер людини виявилася пов'язаною наприкінці ХХ століття з розробкою конструкту емоційного інтелекту.

В основу розуміння емоційного інтелекту лягли уявлення про соціальний інтелект Е. Торндайка та множинні теорії інтелекту, насамперед введені Г. Гарднером уявлення про внутрішньо особистісний та міжособистісний інтелект [54]. У 1920 році Е. Торндайк відзначив наявність відмінної здатності взаємодії між людьми, включаючи їхнє розуміння, яку іменував соціальним інтелектом. Він вважав, що саме соціальний інтелект пов'язаний з успіхом у спілкуванні та здатністю поводитись «мудро» у міжособистісних відносинах. Основною причиною виділення соціального інтелекту як самостійної здібності чи риси послужила часта невідповідність рівня загального інтелекту та успішності особистості у взаємодії із соціальним середовищем.

Розробка уявлень про соціальний інтелект проводилася Г. Олпортом, Дж. Гілфордом та іншими психологами. Г. Олпорт трактував соціальний інтелект як особливу здатність («соціальний дар») точно визначати особливості людей, передбачати їх вчинки та адаптуватися під час здійснення соціальної взаємодії.

Висока кореляція соціального та вербального інтелекту (Е. Торндайк), а також статистичні дані, що підтверджують навантаженість тестів соціального інтелекту за фактором вербального інтелекту без утворення окремого фактора (Л. Кронбах), поставили під сумнів необхідність введення поняття соціальний інтелект.

Новий сплеск інтересу до проблеми почався тоді, коли Пітер Селовей та Джон Майер запропонували поняття емоційного інтелекту [62,64,65].

Ключовими передумовами виділення поняття емоційного інтелекту як самостійного предмета психологічного дослідження виступили:

1) вивчення емоцій та їх ролі в процесі пізнання (Е. Клапаред, Л. Виготський, В.Віллунас);

2) передбачуючої функції емоцій (Е. Виноградов, І. Васильєв, О. Тихомиров);

3) вивчення ролі емоцій у процесі соціального пізнання (Р. Зайонц, Г. Левенталь, С. Фіске та ін);

4) формування уявлень про соціальний інтелект та множинні інтелекти (Е. Торндайк, Г. Гарднер, Дж. Гілфорд, Р. Стернберг).

У історії психології існувала спроба запровадити спеціальне поняття «емоційне мислення», здійснена у роботі Р. Майєра. Він запропонував класифікацію форм людського мислення, у якій особливе місце відвів емоційному мисленню. На його думку, якщо пізнавальне мислення орієнтоване на знаходження істини, то емоційне - на пошуки результату тим чи іншим афективним станім, з яких воно вийшло. Емоційне мислення ділиться на афективне мислення, пов'язане з естетичним та релігійним змістом, та вольове мислення, пов'язане з цінностями та нормами [67]. Описуючи специфіку емоційного мислення, Р. Майєр також зазначав, що пізнавальний процес тут затиснений, відсунутий на задній план, фокус уваги зосереджений на практичній меті, для якої пізнання є лише побічним засобом.

Е. Клапаред відводив важливе місце «інтелектуальним почуттям», пропонуючи включити до цього поняття всі ті елементи мислення, які У. Джемс позначає як перехідні і які репрезентують предметний зміст. При цьому він розводить почуття та емоції: перші відбивають загальну установку організму, а другі вже прив'язані до ситуації [61].

У психології уявний прообраз тісного взаємозв'язку розумових і емоційних процесів був підготовлений ідеєю єдності інтелекту і афекту, що утвердилася в культурно-історичній психології [4,12]. У роботах провідних вітчизняних психологів одним із фокусів вивчення була регуляторна функція емоцій, зокрема, у пізнанні.

Положення про те, що кожна ідея людини містить також її ставлення до навколишньої дійсності, конкретизувалося уявлення про рівневі переходи до смислового поля при становленні думки, що народжується з мотивуючої сфери свідомості. Емоція, за Виготським, це реакція на критичні та катастрофічні

моменти поведінки, як точки нерівноваги, як результат поведінки, що безпосередньо диктує форми подальшої поведінки. А емоційна реакція, відповідно, реакцію, яка виникає в критичні моменти поведінки, коли пристосування організму до середовища утруднюється або, навпаки, полегшується, коли рівновага між організмом і середовищем виявляється порушеною.

Людина, як суб'єкт практичної та теоретичної діяльності, переживає те, що з нею відбувається і виражає до оточуючого своє ставлення, а не виступає в ролі незворушного спостерігача. Переживання цього ставлення людини до оточення становить сферу почуттів та емоцій. Будь-яка реальна емоція зазвичай включає єдність афективного та інтелектуального, переживання та пізнання. Причому насправді треба говорити не просто про єдність емоцій та інтелекту в житті особистості, а й про єдність емоційного, або афективного, та інтелектуального всередині самих емоцій, як і всередині самого інтелекту. Цілісний акт відображення завжди тією чи іншою мірою включає єдність двох протилежних компонентів - знання та відносин, інтелектуального та «афективного», кожен з яких може виступати як пріоритетний [4].

Емоції виконують роль внутрішніх сигналів, які самі собою не мають інформації про навколишні зовнішні об'єкти, про їх зв'язки і відносини. Емоції прямо відбивають відносини між мотивами та реалізацією відповідної цим мотивам діяльності. При цьому йдеться не про рефлексію цих відносин, а про безпосереднє їхнє переживання. Емоції йдуть за актуалізацією мотиву і до раціональної оцінки адекватності діяльності суб'єкта.

Згідно із В. Вілюнасом, емоції виступають найважливішим фактором регулювання процесів пізнання, який може значно спростити або ускладнити довільне регулювання процесів пізнання; так, загальновідомий вплив емоцій на процеси уяви. Емоції навіть можуть спотворити процеси сприйняття, при вираженій інтенсивності чи певному стимульному матеріалі. Від емоцій залежить великий набір мовних показників, накопичується інформація про їх вплив на розумові процеси. Таким чином, спрямовуючи емоції на причини, сигнали значних подій, процеси пізнання тим самим визначають і свою долю,

згодом самі прямуючи емоціями на ці причини тощо для кращого ознайомлення з ними та з'ясування оптимального способу поведінки. Сфери ж інтелекту та афекту, відповідальні за відображення об'єктивних умов діяльності та суб'єктивної значущості цих умов, мають взаємодоповнюючий вплив. А вирішення питання, про те, чи вся мотивація відкривається суб'єкту у вигляді емоцій, залежить від того, як буде прокладено межу, що поділяє переживання емоційної та неемоційної природи [18].

У літературі представлено також біологічні теорії емоцій. Відповідно до інформаційної теорії емоцій [1,18], емоція є відображення мозком людини певної важливої потреби (її величини та якості) та ймовірності (можливості) її задоволення, яку мозок оцінює на основі генетичного та раніше набутого індивідуального досвіду. При цьому під терміном «інформація» розуміється зміна ймовірності досягнення мети (задоволення потреби) і відображення всієї сукупності засобів її досягнення: знання, які має суб'єкт, досконалість його навичок, енергетичні ресурси організму, час, достатній або недостатній для організації відповідних дій, і т.п. Йдеться про інформацію, необхідну для задоволення потреби, а не про інформацію, що актуалізує потребу. Поведінка визначається як така форма життєдіяльності, яка може змінити ймовірність і тривалість контакту із зовнішнім об'єктом, здатним задовольнити наявну в організмі потребу.

Теорія емоцій П. Анохіна [18] побудована на основі уявлення про цілісну фізіологічну архітектуру регулювання будь-якого пристосувального акту. У цій теорії емоцій стверджується, що позитивний емоційний стан при задоволенні потреби виникає, якщо зворотна інформація від результатів події точно відображає всі компоненти позитивного результату і точно збігається з апаратом акцептора дії. Біологічно цією емоцією задоволення і закріплюються правильність будь-якого функціонального прояву та повноцінність його пристосувальних результатів. Зворотний результат веде негайно до занепокоєння та пошуків тієї нової комбінації ефektorних збуджень, які призвели до повноцінної емоції задоволення.

Відповідно до єдиної концепції свідомості та емоцій свідомість має бути зіставлено з оцінкою суб'єктом етапних та кінцевого результатів своєї поведінки, що здійснюється в процесі реалізації поведінки (як «зовнішньої», так і «внутрішньої») та за її завершення; оцінка визначається змістом суб'єктивного досвіду та веде до його реорганізації. Емоції характеризують реалізацію систем, що формуються на ранніх етапах онтогенезу і забезпечують мінімальний рівень диференціації («добре / погано»). Свідомість характеризує реалізацію систем, формування яких на більш пізніх етапах розвитку зумовлює прогресивне збільшення диференційованості у співвідношенні організму та середовища. У будь-якого індивіда можна виділити системи мінімальної та максимальної диференційованості. Таким чином, з позицій єдиної концепції свідомості та емоцій поведінка будь-якого індивіда має обидві характеристики. З концепції випливає, що чим більша пропорція активних у поведінці елементів, що належать до низько диференційованих систем, тим вище інтенсивність емоцій.

А. Дамасіо згідно з запропонованою ним «гіпотезою соматичних маркерів» про сутність і передбачаючу функцію емоцій у прийнятті рішень людиною визначає емоції як набір змін у стані тіла і мозку, що перемикаються певною спеціалізованою системою мозку, яка відповідає на специфічні змісти сприйняття, реальні або викликані пов'язані з особливим об'єктом або подією [56]. Соматичні маркери присутні у вигляді відчуття емоційної привабливості або огиди і допомагають знаходити короткий шлях при розгляді багатьох можливих варіантів рішень, у тому числі коли складність і невизначеність ситуації не дозволяє прийняти свідоме рішення. Загалом, у психології обговорюються інші рівні емоційної регуляції, які передбачають включеність емоцій у психологічні системи.

На відміну від цих біологічно спрямованих теорій, у психології, щоб зрозуміти, як емоції входять у процес пізнання, виявлялися функції емоцій. Здатність людини у вигляді емоцій виробляти цілісну оцінку добре узгоджується з їх характеристиками, як виникнення у значних ситуаціях, предметність, залежність від потреб, але сигналізують про особистісні сенси та інших. Тому найважливішою виступає сигнальна функція емоцій. Основний висновок, що з

об'єднаного аналізу всіх цих показників, у тому, що емоції є лише продуктом мотиваційної значущості відображених предметів, у яких ця значимість безпосередньо репрезентується, переживається і виявляється, емоції сигналізують про неї суб'єкту. Емоції є мовою, тієї системою сигналів, з якої людина дізнається про значимість того, що відбувається у неї особисто.

Спонукальна функція емоцій проявляється в критичних умовах при нездатності суб'єкта знайти адекватний вихід з небезпечних, травмуючих обставинах, найчастіше в ситуаціях, що несподівано склалися. При цьому розвивається особливий вид емоційних процесів – афекти. Один з функціональних проявів афекту полягає в тому, що він нав'язує суб'єкту стереотипні дії і являє собою певний спосіб «аварійного» вирішення ситуацій, що закріпився в еволюції. До емоційного вирішення ситуацій призводять не лише афекти. Ця функція властива ширшому класу емоційних явищ.

Здатність емоцій порушувати цілеспрямовану діяльність лягла в основу теорій, що підкреслюють дезорганізуючу функцію емоцій (Е. Клапаред). Однак дана характеристика може бути прийнята лише з певними застереженнями. Емоції передусім організують деяку діяльність, відволікаючи її у сили та увагу, що може перешкодити нормальному перебігу проведеної у той час іншої діяльності.

Загальний регулюючий вплив емоцій полягає у зосередженні процесів пізнання на предметному змісті, що має емоційне забарвлення. Особливо виділяються дві взаємодоповнюючі функції, що виконуються емоціями щодо певних психічних процесів, тобто є окремими випадками загального регулюючого їх впливу. Йдеться про вплив емоцій на набуття та актуалізацію індивідуального досвіду, а також про емоційні компоненти саморегуляції.

Передбачаюча роль емоцій проявляється в тому, що вони заздалегідь сигналізують про можливий приємний або неприємний результат подій, ґрунтуючись на актуалізації минулого досвіду. Але механізми цієї сигналізації можуть розумітися по-різному.

Емоції значно впливають на процеси пам'яті. Сильний стрес веде до порушення роботи пам'яті, емоційно забарвлені події запам'ятовуються загалом

краще, ніж нейтральні, і при спонтанному спогаді деяка перевага має інформація, пов'язана з позитивно забарвленими емоціями. У літературі виділяють саморегуляційні функції автобіографічної пам'яті (звернення до спогадів як спосіб регулювати свій емоційний стан, поживляти почуття та емоції, регулювати мотивацію) та екзистенційні функції, пов'язані з оцінкою особистісного розвитку, пізнанням себе.

У психології пізнання розуміння сприймається як така розумова процедура, яка за своєю значущістю для суб'єкта, що пізнає навколишній світ, можна порівняти з процедурами пояснення, прогнозування та іншими. Ця процедура спрямована не скільки на отримання нового знання, як на сенсотворення, приписування сенсу знання, отриманому процесі розумової діяльності. За допомогою розуміння суб'єкт не лише пізнає навколишній світ, а й виражає своє ставлення до соціальної дійсності [18].

Культурна та соціальна детермінація емоцій відстоюється Дж. Еверіллом, що вводить поняття «емоційна креативність» [46]. У цьому понятті реалізовано спробу пов'язати емоційну сферу з областю продуктивного мислення. Дж. Еверілл описує здатність до створення нових емоційних реакцій, а креативна поведінка визначається як створена за допомогою конструювання емоційних реакцій [46].

Переживання та оцінка загрози лежать в основі когнітивної теорії психологічного стресу Р. Лазаруса [18]. На думку Лазаруса, емоції виникають у тих особливих моментах, коли на основі когнітивних процесів робиться висновок про присутність, з одного боку, якоїсь небезпеки, а з іншого - відсутність можливості її уникнути. У цьому когнітивні процеси зумовлюють як якість, і інтенсивність емоційних реакцій.

У понятті емоційного інтелекту емоції пов'язуються із здібностями.

Звернення до проблем єдності чи множинності інтелектуальних здібностей та їх соціальної чи біологічної обумовленості знайшло свій відбиток у системних теоріях здібностей, у яких поєднуються чи розширюються релевантні аспекти біологічних, когнітивних, ієрархічних психометричних і контекстуальних теорій здібностей. Здібності при цьому визнаються динамічними та перебувають у

складних взаємозв'язках із середовищами, в яких здійснюється інтелектуальне функціонування та діяльність індивіда. Найбільш відомими системними теоріями здібностей на даний час є теорія багатьох інтелектів Г. Гарднера і теорія успішного інтелекту Р. Стернберга.

Г. Гарднеру належать перші розробки понять міжособистісного та внутрішньо особистісного інтелекту. Згідно з його теорією, існують численні інтелекти, які незалежні один від одного і не можуть вимірюватися стандартними тестами. Гарднер спочатку виділив сім видів інтелекту, до яких згодом додав ще два: лінгвістичний, логіко-математичний, візуально-просторовий, тілесно-кінестетичний, музичний, натуралістичний, міжособистісний, інтраперсональний та екзистенційний інтелекти, а потім їх стало понад десяток [54]. Всі види інтелектів рівноцінні, кожен є особливим способом взаємодії з навколишньою дійсністю, і оцінювання одних інтелектів вище, ніж інших – це виключно культурна традиція.

В основу теорії успішного інтелекту Р. Стернберга увійшло визначення інтелекту, який розуміється, як здатність досягати успіху в житті відповідно до особистих стандартів у рамках соціокультурного середовища шляхом адаптації до зміни та вибору середовища [40]. Досягнення успіху залежить від збалансованого поєднання трьох незалежних здібностей (аналітичні, творчі та практичні). Стернберг зауважив, що риси, що приписуються розумній людині в тих випадках, коли люди описували «академічний інтелект», відрізнялися від характеристик, що склали опис «повсякденного» інтелекту самими людьми.

Г. Гарднер у структурі множинного інтелекту виділяє серед інших різновидів інтелекту також екзистенційний інтелект, який дозволяє людині задаватися найглибшими питаннями – про сенс життя [54].

Здібності сьогодні пов'язують і з вершинними рівнями свідомості особистості, зокрема говорять про духовний інтелект. У цьому під духовним інтелектом розуміється сукупність різноманітних духовних здібностей. Виділяються три рівні/аспекти: моральний, ментальний, трансцендентний. Проблема духовності може розглядатися в психології в контексті вищих

устремлень особистості, її спрямованості на вирішення граничних питань, пов'язаних із змістом її існування та цінностями.

Орієнтування на зв'язки емоційного інтелекту з вершинними рівнями особистісного регулювання та прийняттям рішень дозволило Дж. Майєру, співавтору П. Селовея з теорії емоційного інтелекту, перейти надалі до конструкту особистісного інтелекту [63,65].

Питання взаємовпливі і співвідношенні когнітивних і емоційних процесів є актуальним як загальної психології, а й щодо процесів соціального пізнання, де емоціям відводиться досить істотне місце. У науковій літературі до вирішення цього питання описано різні підходи. Так, згідно з одним з них, емоції виступають як особлива форма когніцій, пов'язуючи перцептивні процеси з рівнем абстрактного мислення [61]. В іншому випадку, емоції та когніції розглянуті як незалежні системи процесів соціального пізнання, що не перетинаються. Згідно з цією теорією, емоційна реакція на стимул може виникати у людини без відповідної когнітивної реакції.

Водночас проблема прогнозування як емоційних передчущань залишається ще мало розробленою, хоча, як свідчить метааналіз [68], у зарубіжній психології вона починає висуватися саме у зв'язку з емоційним та соціальним інтелектом. У цій роботі автори розглядають уявлення про емоційне регулювання та емоційний інтелект, показуючи область перетину цих досліджень.

Люди з високим емоційним інтелектом вибирають ситуації, які стимулюють бажані емоції або запобігають небажаним емоціям; вишукують ситуації, що викликають позитивні емоції чи уникають тих, які викликають негативні емоції. Емоційний інтелект, мабуть, співвідноситься з більш конструктивними стратегіями вирішення конфліктів, хоча структура результатів не зовсім зрозуміла.

Майкл Гергер з колегами у статті «Емоційний інтелект: теоретична основа індивідуальних відмінностей в афективному прогнозуванні» формулює конструкт афективних передбачань та розглядає зв'язки точності прогнозування з емоційним інтелектом [68].

Зазначений аналіз демонструє, що емоційна регуляція пов'язана не тільки з емоційним інтелектом, а й з увагою людини до складових соціальної ситуації, можливостями її позитивного переосмислення (включаючи гумор), перевагою проблемно-орієнтованого копінгу та пошуком соціальної підтримки, а не стратегій уникнення чи заперечення.

1.2. Моделі та способи науково визначення психологічного змісту емоційного інтелекту

Найбільш теоретично опрацьованою концепцією емоційного інтелекту вважатимуться модель здібностей Дж. Майєра і П. Селовея (Mayer, et al., 1990; Mayer, Salovey, 1997).

У цьому підході емоційний інтелект визначається як набір таких здібностей, як: здатність до ідентифікації емоцій, здатність використовувати емоції для фасилітації мислення, здатність до розуміння емоцій і здатність до регуляції емоцій; при цьому всі чотири складові виявляються як у внутрішньо особистісному, так і міжособистісному плані. Дж. Майєр і П. Селовея відзначають, що емоційний інтелект влаштований подібним чином, що і психометричний, оскільки може бути оцінений за допомогою задачних тестів, що включають свідомо правильні та помилкові відповіді [67,69]. Обґрунтуванням точки зору про те, що емоційний інтелект слід розглядати як вид інтелекту, є в тому числі наявність його значущих зв'язків з IQ.

Змішані моделі [49,50], включають до структури емоційного інтелекту різні особистісні характеристики. Наприклад, модель Р. Бар-Она, що визначає емоційний інтелект як безліч компетентностей, навичок та некогнітивних здібностей, які допомагають справлятися з впливом середовища та бути успішним, відноситься до змішаних моделей емоційного інтелекту.

Емоційний інтелект як компетентність розглядається Д. Гоулменом, згідно з яким він спрямований на тлумачення емоцій (власних та оточуючих) та використання отриманої інформації для здійснення власних цілей. Автор популяризував поняття емоційного інтелекту, більшою мірою пов'язуючи цей

конструкт із емоційною сферою людини. На його думку, до емоційного інтелекту, або «емоційної компетенції», входять особисті та соціальні компетенції, наприклад, емпатія. У структуру емоційного інтелекту включається самосвідомість, самоконтроль, соціальне розуміння та управління взаємовідносинами, причому стосовно різних категорій людей ця структура дещо різниться. Привертає увагу надмірне розширення досліджуваного поняття за рахунок включення різноманітних особистісних характеристик, таких, як емпатія, мотивація, наполегливість, навички спілкування і т. п [60].

Поява теорій, які включають в емоційний інтелект когнітивні та особистісні характеристики, призвела до того, що на сучасному етапі ця інтелектуальна здатність залишається «невловимим інтелектом». Причиною для дискусії стала проблема його діагностики: використання об'єктивних (з наперед відомою відповіддю) та суб'єктивних методів діагностики (опитувальники), причому більш уважний аналіз об'єктивних методів ставить питання про їх суб'єктивізм.

К.У. Рейтер проаналізував підходи до емоційного інтелекту як до здібності та межі, внаслідок чого було виявлено, що характер моделі визначається не стільки теорією, як використовуваними методами вимірювання конструкту. Емоційний інтелект як характеристика пов'язані з оцінкою стійкості поведінки у різних ситуаціях, для його виміру можуть застосовуватися опитувальники. Емоційний інтелект як здатність відносять до традиційної психології інтелекту, тому для його виміру найбільш адекватні завдання, подібні до завдань інтелектуальних тестів.

У сучасних роботах поставлено мету поєднання теорій емоційного інтелекту, що розвиваються в рамках теорій здібностей та теорій особистісних рис, через введення «каскадної моделі емоційного інтелекту» (cascading model of emotional intelligence). Ця модель запропонована Джозефом та Ньюманом [37]. Цими авторами описано зв'язок розуміння та сприйняття емоцій, емоційної регуляції з досягненнями у роботі, а також з когнітивними здібностями, емоційною стабільністю, свідомістю. За підсумками проведеного ними метааналізу, дослідження емоційного інтелекту як когнітивної здатності більш

теоретично обґрунтовано, в той же час відзначаються суттєві гендерні відмінності в результатах тестування та недолік критеріальної валідності, тоді як розуміння емоційного інтелекту як скоріше особистісної здатності показує менші гендерні відмінності.

Теоретичні положення та концептуальні моделі емоційного інтелекту розглядалися в контексті зв'язків з іншими психологічними конструктами (D. Caruso, C. Chemiss, D. Goleman, J. D. Mayer, P. Salovey).

У рамках концепції контролю поведінки емоційний інтелект розглядається як підсистема емоційної регуляції, оскільки відображає здатність розуміння та регуляції емоцій.

Сучасні психологічні дослідження звернені до різних сторін емоційного інтелекту: проблемі виміру та застосування на практиці, ситуативним аспектам актуалізації, специфіці взаємозв'язку з когнітивними стилями з «психологічною розумністю», з вирішенням проблем, показниками соціалізації, особливостями професійної діяльності, а також лідерством та впливом на характеристики управлінської діяльності.

Усталеними вважатимуться уявлення щодо емоційного інтелекту як предиктора значних досягнень у різних галузях людської діяльності. Емоційний інтелект передбачає успішність соціальних, ділових відносин, а також фізичне та психічне благополуччя [42,43,44]. При цьому емоційний інтелект демонструє більш високу передбачувану валідність щодо соціальних досягнень, ніж інші показники інтелекту та особистісні риси.

Описано дослідження зв'язку емоційного інтелекту з такими різноманітними психологічними змінними як рівень агресії (Castillo et al), фактори Великої П'ятірки, стратегії владної поведінки, здоров'я та суб'єктивний добробут, саморегуляція та зворотний зв'язок, макіавеллізм та ін.

У медичній психології емоційний інтелект вивчається при таких захворюваннях, як олекситимія, клінічна депресія, шизофренія та ін.

Досить широко представлені дослідження, присвячені вимірюванню здатності до розпізнавання емоцій, оцінки психологічних особливостей людини за виразом її обличчя та голосу. У ряді робіт можливості впізнавати і

вербалізувати емоції розглядаються як базові компоненти емоційного інтелекту. У емоційний інтелект включають також розуміння емоцій і управління ними, і що перехід від вимірювання емоційного інтелекту до розвитку уявлень про регулятивну роль емоцій (а не пізнання емоцій по особах) почав здійснюватися через виявлення ролі емоцій у прогнозуванні та прийнятті рішень/.Петридес із співавторами в останньому метааналізі довели, що емоційний інтелект має бути інтегрований у багаторівневу ієрархію особистості, де між високоспецифічними властивостями, біля основи, та широким загальним фактором, на вершині.

Водночас, концепція емоційного інтелекту у науковій психології залишається недостатньо опрацьованою. Відсутність єдиної психологічної теорії та загальних уявлень про інструментарій його дослідження складають специфіку сучасного стану проблеми емоційного інтелекту.

В огляді зарубіжних досліджень, присвячених емоційному інтелекту, наголошується на недостатній розробленості методичного інструментарію вимірювання емоційного інтелекту, що ускладнює побудову теоретичної моделі даного конструкту. Стверджується необхідність досліджень, що фокусують структуру емоційного інтелекту та його роль у забезпеченні високих досягнень.

У літературі зустрічаються різні поняття, семантично пов'язані з поняттям емоційного інтелекту, які можна визначати як опис поєднань або окремих шкал емоційного інтелекту. До таких понять можна віднести емоційну культуру, емоційну компетентність, емоційну зрілість, емоційні здібності та ін.

Стали виходити роботи з виявлення зв'язків емоційного інтелекту з регулюванням стратегій ухвалення рішень, хоча ще мало. Під час вивчення прийняття рішень у міжособистісній взаємодії (на матеріалі «дилеми в'язня») показано, що емоційний інтелект допомагає використовувати більш гнучку стратегію, що базується на стратегії другого гравця.

Так, Г.Гарсковою емоційний інтелект розглядається як здатність розуміти відносини особистості, репрезентовані в емоціях, і керувати емоційною сферою з урахуванням інтелектуального аналізу та синтезу [6]. Емоції відображають ставлення людини до різних сфер життя і до себе, а інтелект служить розуміння цих відносин, звідси впливає, що емоція може бути об'єктом інтелектуальних

операцій. Інтелектуальні операції з емоціями здійснюються на основі вербалізації емоцій, що ґрунтується на їх усвідомленні та диференціюванні. Таким чином, дана здатність є включеною до прийняття рішень на основі диференційованої оцінки подій, що мають особистісний зміст. Емоційний інтелект продукує неочевидні способи активності задля досягнення цілей задоволення потреб. Автором уточнюється відмінність абстрактного та практичного інтелекту, що відображають закономірності зовнішнього світу, від емоційного інтелекту, що відображає внутрішній світ особистості. Конкретизується його зв'язок з обробкою емоційної інформації, саме смисловими значеннями явищ повсякденні людини [6].

Подані уявлення дозволяють розширити уявлення про емоційний інтелект як інтелектуальну здатність до ідентифікації та усвідомлення значень емоційних проявів (емоцій, емоційних відносин та емоційних станів) психічного життя як власного, так і інших людей, а також здатності до регуляції емоціями як усередині особистості міжособистісний план.

Таким чином, аналіз наукових публікацій показав, що емоційний інтелект є інтелектуальною, хоча і специфічною здатністю, спрямованою на розуміння та управління емоційними проявами (емоційними переживаннями, емоційними станами, стосунками та ін.). Розгляд концепцій емоційного інтелекту виявив наступне: загальним для різних концепцій є розуміння даного конструкту як спроможності до пізнання, розуміння емоцій та управління ними як у внутрішньо особистісному, і міжособистісному плані. Умови формування емоційного інтелекту багато в чому зумовлені як індивідуально-особистісними, так і умовами та особливостями навколишнього середовища людини. Специфіка сучасного стану проблеми дослідження емоційного інтелекту обумовлена відсутністю єдиної психологічної теорії та загальних уявлень про інструментарій його дослідження. Емоційний інтелект актуалізується у ситуаціях, які потребують розуміння (рефлексивний аналіз) та управління емоційними проявами як у внутрішньому, так і міжособистісному аспектах.

Як прогалину в сучасних зарубіжних дослідженнях емоційного інтелекту слід зазначити той факт, що він розглядається поза зв'язками з властивостями,

що відображають такі аспекти саморегуляції людини як ставлення до невизначеності та ризику, стиль саморегуляції, стиль подолання невизначеності, вирішення прогностичних завдань. Хоча є роботи, присвячені виявленню зв'язків емоційного інтелекту з традиційно залучаються вимірами властивостей Великої п'ятірки, що характеризують стабільні особистісні риси, але не досліджується саме включеність у регуляцію рішень і дій у ситуаціях невизначеності, що динамічно змінюються.

Актуальним є розкриття регуляторної ролі емоційного інтелекту. Нашим завданням стало розглянути можливість включення уявлень про емоційний інтелект у розуміння психологічного регулювання прийняття рішень.

1.3. Емоційний інтелект у системі психологічного регулювання прийняття рішень.

Розвиток ідей щодо смислової регуляції мислення, що включає як когнітивні утворення (структури мислення, операційні сенси різних рівнів), і емоційно-мотиваційну регуляцію стосовно прийняття рішень, позначилося ідеєю динамічної ієрархізації процесів, з яких відбуваються рішення і вибори людини [4,9,23]. Необхідність переходу до розуміння динамічних взаємозв'язків інтелекту та особистісних властивостей у регуляції рішень та дій була підготовлена як методологічними роботами, що обґрунтували відкритість регулятивних профілів, якщо йдеться про відкритість людини, демонстрували вихід провідний рівень прийняття рішень різних процесів (провідної ролі то когнітивних, то особистісних компонент).

Емоційний інтелект пов'язаний з значними досягненнями, з результативністю професійної діяльності, що включає і інтелект, і прийняття рішень, і спілкування, передбачає успішність соціальних, ділових відносин, і навіть фізичне і психічне благополуччя.

Особливе місце конструкт емоційний інтелект став займати в оцінці результативності діяльності керівників.

Проблематиці результативності професійної діяльності керівників як і державному, і у приватному секторі нині надається велике значення. Особливий статус, який наділяє їх владою керувати діяльністю робітничих колективів та організацій, покладає на них високий ступінь відповідальності за можливі негативні наслідки вжитих дій. Прийняття рішень в умовах нестабільності та невизначеності супроводжує діяльність керівника, де він виступає як провідний і визначає, наскільки вірним буде курс подальшого розвитку організації.

Проблема дефіциту керівників, здатних своєчасно орієнтуватися та приймати рішення у поточних соціально-економічних умовах, наголошується у безлічі робіт. Одним із фокусів таких досліджень стає образ керівника та визначення психологічних передумов результативності професійної діяльності, до яких включається й емоційне лідерство [9].

Дані про психологічні передумови результативності надалі широко використовуються у сфері психологічного супроводу управління кадровими ресурсами, а саме, при складанні вимог до професійно важливих психологічних якостей кандидатів на посаду керівника, підборі персоналу та під час проведення професійного психологічного відбору кадрів, а також у розвитку та навчання управлінців. Точний вимір емоційного інтелекту може бути вигідним для відбору та підготовки військових керівників [16].

Для професії військового характерне поєднання з підвищеною складністю та з особливим ризиком, динамічністю та з широким спектром професійних завдань, емоційною напругою та високою ціною можливих помилок. Такі особливості діяльності зумовлюють значні вимоги до психологічних характеристик військовослужбовців, а особливо військових керівників [16, 21, 25].

Незважаючи на специфічність характеристик організації, сутність управлінської діяльності в приватному та державному секторі відрізняється незначно. Військова служба є видом державної служби і діяльність військового керівника може розглядатися як вид управлінської.

Військовий керівник має бути не просто професіоналом у своїй галузі, що має високу фізичну підготовленість, а й вміти керувати соціально-психологічним

кліматом колективу, впливати на підлеглих, протидіяти психологічному тиску супротивника, у тому числі в умовах реального бою, бути стійким до дії різноманітних екстремальних факторів, виявляти наполегливість у досягненні довгострокових цілей та вміння контролювати невизначеність ситуації. Якщо перекладати ці властивості в термінології міжіндивідуальних відмінностей, він має розвинути емоційний інтелект і толерантність до невизначеності.

З точки зору ефективності практичного мислення військового керівника, як факторів, що діють на прийняття ним рішень у наукових дослідженнях виділялися фактори дефіциту часу та незворотності наслідків прийнятих рішень [25]. Тоді не застосовувався термін контролю невизначеності, але описані особливості прямо пов'язані з умінням військового керівника брати він відповідальність, прогнозувати, правильно розраховувати ресурси.

У професійному спілкуванні в екстремальних умовах між керівником та підлеглими виділяють два взаємопов'язані аспекти: взаємодія, що регламентується посадовими обов'язками, націлюючи на узгоджені дії, та взаємовідносини, що виникають внаслідок прояву емоцій, переживань, симпатій (антипатій) один до одного [25].

У сучасній психології наголошується на ролі керівника як лідера. У рамках психології управління поняття «керівник» та «лідер» практично ідентичні. Насправді вітається, коли формальний керівник є водночас і лідером у колективі.

У моделі трансформаційної теорії лідерства керівник є взірцем для наслідування, мотивує та трансформує підлеглих через інтелектуальну стимуляцію, індивідуальну увагу та ідеалізований вплив, надихає їх на вирішення поставлених завдань та забезпечує баченням, як ці завдання виконати. Метааналіз вивчення трансформаційного лідерства продемонстрував ефективність цього стилю керівництва в організаціях як державного, і приватного сектора. Наголошується на ефективності трансформаційної лідерської поведінки у військових умовах, а також концептуальний зв'язок елементів трансформаційного лідерства з емоційним інтелектом [9] (.

Робота з людьми, є основою в діяльності управлінця. Головний зміст праці у професіях типу «людина-людина» згідно з класифікацією професій Є. Клімова,

це ефективна взаємодія для людей, що передбачає готовність до управління ситуаціями спілкування та певну емоційну компетентність.

У структурі управління вплив ефективності взаємодії на результати професійної діяльності, де спілкування з оточуючими є принципово важливим, а рівень прийнятих рішень особливо високий, особливо помітно. Д. Джозеф та Д. Ньюман інтегрували дані про позитивний зв'язок емоційного інтелекту з успішністю в емоційно-інтенсивних видах діяльності [47].

Згідно із Д. Макклелландом, лідери, які мають навички комунікації і демонструють вищий емоційний інтелект ефективніші тих, кому бракує цих якостей лідери. Для отримання прогностичних критеріїв результативності професійної діяльності він запропонував вивчати співробітників, які показали вже високі результати в конкретній галузі, а потім ретельно порівнювати їх з тими, чий досягнення не перевищують середніх значень.

Емоційний інтелект є важливою складовою лідерського профілю керівника лідери. Якщо при прийомі на роботу на початкових етапах кар'єри частіше оцінюють конкретні технічні навички, то на більш високих посадових позиціях в організації саме емоційний потенціал захищає від кар'єрного застою та супроводжує успішну кар'єру.

Таким чином, емоційний інтелект як здатність керівника інтерпретувати та розпізнавати емоції, керувати своїми емоціями та емоціями колег, а також використовувати емоції для підвищення ефективності діяльності та спілкування стає одним із найперспективніших ресурсів розвитку організації.

Для успішного керівника, як інтегратора, важливо вміти створювати таку атмосферу та систему цінностей, які стимулюватимуть людей діяти спільно. Інтегратор тонко відчуває інших людей і розуміє, чим відрізняється сказане від того, що людині хочеться сказати, має емпатію, має глибокий інтерес та повагу до людей [43]. Вміння розчистити завали, що зустрічаються на шляху, і надихнути команду, а не покарання та нагороди - ось що цінуватися в компанії Google і належить до основних якостей керівника [42].

Лідер спрямовує колективні емоції створення атмосфери дружелюбності, коригує негативні настрої, виступаючи як емоційний куратор колективу.

Професійний успіх команди може визначити здатність лідера створити настрій єднання та вселити у співробітників ентузіазм [9].

Емоційний інтелект сприяє більшій задоволеності від виконаної роботи та пов'язаний зі зниженням схильності до розвитку емоційного вигорання, а також знижує ригідність управлінських рішень, підвищуючи їхню евристичність [40].

До обов'язків керівника входить як взаємодія з підлеглими, а й реалізація цілей і завдань колективу. Тому незважаючи на важливість емоційного інтелекту для ефективного керівництва, слід також враховувати, що більшість обов'язків керівника є прийняття різних рішень, спрямованих на досягнення професійних результатів. А ухвалення рішень - це вибір в умовах невизначеності.

Конструкт невизначеності у психології спочатку обговорювався в контексті теорій сприйняття [44], потім у більш узагальненому уявленні про взаємодію особистості зі світом невизначеності [29]. Особистість у ситуації вибору стала темою провідних вітчизняних підходів до особистості, особливо в останні роки, що пов'язане з агресією і тероризмом росії з 2014 року.

В рамках вивчення авторитарної особистості - поняття толерантності до невизначеності виникло в роботах Е. Френкель-Брунsvік, що розглянула його як когнітивний феномен, і як особистісну властивість [3].

Толерантність до невизначеності розглядалася як особистісний фактор у зв'язках з Великою п'ятіркою та готовністю до ризику, з креативністю з індивідуально-стильовим регулюванням, зі стратегіями подолання.

Сьогодні конструкт толерантності до невизначеності більшою мірою співвідноситься з поняттями вибору та прийняття рішень як процесами прийняття та подолання невизначеності, ризику та особистісного самовизначення. Прийняття рішення як подолання ситуації невизначеності передбачає авторство вибору та відповідальність, готовність приймати виклики невизначеності, мислити не мислиме, припускати децентралізацію як зростання антикрихкості. Толерантність до невизначеності сприяє більшій відкритості до усвідомлення того, що інформація складна та потребує зусиль для розуміння, тоді як інтолерантність до невизначеності сприяє спрощенню ситуації.

Згідно з висновками, отриманими М. Лейн і К. Кленке при аналізі різних аспектів організаційної діяльності, для ефективного лідера є важливим умінь управляти невизначеністю. На думку авторів, толерантність до невизначеності особистості якраз дозволяє виявляти наполегливість у досягненні довгострокових цілей, які на відміну від короткострокових цілей не мають такої ясності і не дають швидкого зворотного зв'язку [23].

Толерантність до невизначеності не дозволяє бути задоволеною частковими та неоптимальними рішеннями комплексних проблем. Саме толерантні до невизначеності особи максимально розширювали сферу своєї поінформованості під час прийняття рішень у вербальних завданнях за можливості використання підказок, тоді як інтолерантні не використовували такі підказки. Інтолерантність до невизначеності, як прагнення до ясності (за опитувальником НТН - Новий опитувальник толерантності до невизначеності) і як неприйняття невизначеності у міжособистісних відносинах, були у цьому дослідженні пов'язані з емоційним інтелектом; Проте зниження міжособистісної інтолерантності до невизначеності, як і зниження показника розуміння емоцій іншої людини, діяли в односторонню - подовження часу прийняття рішень «за себе» супроводжувалися тривалішим роздумом у ситуації особистісного вибору. Однак таких досліджень не проводилося на вибірках військових керівників.

У цих та інших роботах стала простежуватися асиметрія властивостей толерантності і інтолерантності: толерантність завжди допомагає ефективності розумової діяльності, творчому і продуктивному прийняттю рішень, але інтолерантність зазвичай заважає, виступає у негативних кореляціях.

Толерантність до невизначеності сприяє керівнику у роботі зі складними проблемами, даючи можливість не приймати необдуманих рішень, шукати інші варіанти, уникаючи фіксованості на окремому аспекті, посилюючи дослідження нової, незвичайної чи складної ситуації.

Загально психологічне дослідження місця та ролі емоційного інтелекту в системах регуляції прийняття рішень передбачає звернення до вибірок осіб тих професій, в яких він необхідно включений у діяльність та спілкування. Матеріалом для дослідження можуть виступати як реальні ситуації, так і

спеціально моделювані, що передбачають прийняття рішень в умовах невизначеності та виділяють регулятивну роль окремих компонентів. Емоційний інтелект і толерантність до невизначеності можна тлумачити властивостями, які сприяють продуктивним рішенням.

Проведений огляд літератури та прийняті положення про множинну динамічну регуляцію прийняття рішень показує необхідність вивчення емоційного інтелекту у зв'язках з іншими властивостями інтелектуально-особистісного потенціалу та з динамікою змін стратегій людини при вирішенні ним ситуації невизначеності.

Висновки до першого розділу

Емоційний інтелект пов'язують із успішністю професійної діяльності. Науковими дослідженнями встановлено його взаємозв'язок з характеристиками управлінської діяльності, цей взаємозв'язок виражена в позитивному коефіцієнті кореляції між коефіцієнтом емоційного інтелекту та ступенем ефективності управлінської діяльності. Показано, що емоційний інтелект мінімізує можливість вибору стилю потурання як найменш ефективного, при цьому забезпечуючи вибір оптимального управлінського стилю. Керівники із середнім та високим рівнем емоційного інтелекту менш схильні вибирати маніпулятивні, асоціальні та агресивні дії як моделі подолання. Випробувані з високим рівнем емоційного інтелекту вважають за краще не використовувати деструктивні, асоціальні стратегії, проте вони необмежені у виборі активних, просоціальних стратегій власності. Показано, що високий рівень емоційного інтелекту (внутрішньо особистісного та міжособистісного) зумовлює висування на лідерську позицію, у тому числі встановлений взаємозв'язок між вибором фактичної позиції, потенційного лідера та даною здатністю до розуміння та управління емоціями. Існують дані про зв'язок цієї форми інтелекту з адаптаційним потенціалом особистості. Емоційний інтелект істотно пов'язаний з ступенем соціальної адаптації. У той же час, як показав аналіз публікацій у галузі емоційного

інтелекту, практично невивченими є функції та особливості прийняття управлінських рішень.

Отже, емоційний інтелект сприймається як інтелектуальна здатність, що з розумінням і управлінням емоційними проявами особистості. У цьому специфіку йому надає внутрішньо особистісна спрямованість.

У вітчизняній психології було започатковано дослідженням динамічної смислової системи, що представляє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів, яка показує, що у будь-якій ідеї міститься в переробленому вигляді афективне ставлення людини до дійсності, представлене в цій ідеї. У процесі розвитку відбувається інтелектуалізація емоцій як вищої психічної функції: вся система відносин функцій одна з одною визначається пануючою на даному щаблі розвиненою формою мислення.

Згідно з сучасними уявленнями про емоційний інтелект, розвиток потрібно - мотиваційної сфери пов'язаний об'єктивізацією, вербалізацією та розвитком навичок управління емоціями, як у міжособистісному, так і внутрішньо особистісному плані.

Разом з тим, практично недослідженим у структурі емоційного інтелекту є співвідношення розуміння та управління емоціями, оскільки необов'язково точність сприйняття та усвідомлення емоційної інформації спричиняє високий рівень управління емоціями. Існують відмінності в рівні управління емоціями: від афекту, що є практично некерованим і здатним придушувати психічні процеси, щодо якого людина відчуває себе пасивною, до цілісної зрілої емоції, доступної рефлексії та регуляції, суб'єктом якої людина є.

Актуальним аспектом стає обґрунтування змінних, які насамперед пов'язуватимуться з емоційним інтелектом під час прийняття рішень. Це змінні, що відображають ставлення до невизначеності та ризику, особистісна готовність до ризику та раціональність, стабільні особистісні риси, категоризації ризику та академічний інтелект.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У САМОРЕГУЛЯЦІЇ ВИБОРУ

2.1 Організаційно – методичні особливості дослідження регуляційної ролі емоційного інтелекту у прийнятті рішення.

Основною метою нашої магістерської роботи є визначення взаємозв'язків емоційного інтелекту з іншими складовими інтелектуально-особистісного потенціалу військових керівників: інтелектом, особистісними рисами, ставленням до невизначеності та ризику, властивостями саморегуляції, а також виявлення регулятивної ролі цих психологічних змінних у вирішенні прогностичних завдань.

Завдання дослідження є встановлення зв'язків емоційного інтелекту військових керівників з іншими складовими їх інтелектуально-особистісного потенціалу (академічним інтелектом, показниками саморегуляції, рисами Великої п'ятірки, толерантністю та інтолерантністю до невизначеності, суб'єктивною раціональністю та готовністю до ризику).

Ми припускали, що необхідно як встановити зв'язок емоційного інтелекту із зазначеними змінними у психологічному профілі людини та виявити зв'язок емоційного інтелекту з результативністю діяльності. Тому ми зупинилися на виборі груп випробуваних певної професії – управлінців. При цьому ми мали змогу працювати з особливими вибірками – військовими керівниками середньої ланки. У тому діяльності, з одного боку, потрібно самостійне прийняття рішень, з другого, їх взаємодія у спілкуванні коїться з іншими учасниками нормативно (як і людей погонах). Тому ми припускали, як спільність регулятивної функції емоційного інтелекту - у порівнянні з контрольними вибірками - у ситуаціях, де саме професійний статус не впливає на прийняття рішень, так і особливості емоційного інтелекту та його зв'язків з іншими психологічними властивостями людини у професійних ситуаціях прийняття рішень. Для цього ми мали розробити ці професійні ситуації з різною можливістю орієнтування на емоційний контекст.

Ми враховували, що більшість досліджень присвячена сприйняттю емоцій щодо особи і менша - регулятивної ролі емоційного інтелекту у прийнятті рішень. Саме регулятивна роль емоційного інтелекту в актах вибору та у стратегіях багатоетапних рішень і стала предметом нашого дослідження.

Тим самим було при розробці дослідження ми поставили за мету переходу до методик, моделюючим в експериментальних умовах ситуацію вибору, але для різних типів рішень, що по-різному включають емоційний інтелект. Для прийняття рішень найбільш випробуваним матеріалом виступають ситуації вербальних завдань, де змістовно можна враховувати її контексти, і такі ігрові ситуації, де послідовність, тобто. безліч прийняття рішень можна оцінити як стратегія людини, покладається як у когнітивні, і на емоційні орієнтири.

Потрібно було розробити методику, яка б вивчити внесок емоційного інтелекту за «відрахуванням» аспекту сприйняття, тобто. ідентифікації емоцій (вони мали бути очевидними), але з включенням у регуляцію прийняття рішення орієнтування на емоційний контекст ситуацій, який включав ситуаційно і невизначеність. Структура завдання має бути така, щоб попередження виходів із ситуації будувалися людиною з опорою на емоційний контекст взаємодії коїться з іншими у ситуації з різними можливими результатами. Це дозволило б підкреслити саме регулятивну роль емоційного інтелекту у рішеннях людини. Цю нову методику ми назвали методикою емоційного передбачення – МЕП.

Зазвичай у вербальних завданнях представлені альтернативи вибору, якими дослідник судить і підстави вибору. У моделі вербальних завдань як моральних проблем Л. Колберга передбачається також запитувати людину про те, чому вона обирає ту чи іншу альтернативу. Але у способі побудови вербальних завдань, як фокусують інтерв'ю з експертами, Р. Стернберг у зміст альтернатив вводить підставу її вибору. Це стає можливим завдяки тому, що завдання представляють саме професійні ситуації (у роботі викладачів, менеджерів, військовослужбовців), які експерти виділили як найважчі саме тому, що вимагають від людини відповідального рішення.

Ми також вирішили включити в методичну процедуру прийом підказки, щоб дещо розгорнути обґрунтування вибору, яке зазвичай важко виявляти і сама

людина в так званих закритих завданнях, де визначені альтернативи, але не критерії вибору.

У спеціальному дослідженні ухвалення рішення на основі використання чужих знань у вигляді підказки при вимірі емоційного інтелекту, толерантності та інтолерантності до невизначеності було отримано принципово нові результати щодо ролі ставлення до невизначеності. Випробуваними були студенти, які ухвалювали рішення в області, де вони не були фахівцями. Люди з високою толерантністю до невизначеності частіше брали підказки, максимально розширюючи собі зони як відомих, і невідомих орієнтирів. А компоненти емоційного інтелекту не виявили інтерпретованих зв'язків. У дослідженні Є. Павлової (Павлова, 2015) при порівнянні різних груп осіб творчих професій емоційний інтелект також розглядався у зв'язках із толерантністю до невизначеності та інтуїцією. За результатами дослідження були виявлені позитивні зв'язки емоційного інтелекту з толерантністю та інтолерантністю до невизначеності та охоче покладатися на інтуїцію. Перевага раціонального чи інтуїтивного стилю, що вимірюються опитувальником С. Епстайна, виявилася у свою чергу пов'язаною з інтелектом.

На основі аналізу літератури ми прийшли до вибору методичного арсеналу нашого дослідження, припускаючи зупинитися на засобах психодіагностики, що вже зарекомендували себе, а також до необхідності розробки нової методики, яка дозволяла б зосередитися на аналізі зв'язків орієнтування людини на емоційний контекст з іншими компонентами інтелектуально-особистісного регуляції. .

Для аналізу включеності емоційного інтелекту у стратегії багатоетапних рішень ми вирішили зупинитися на вже апробованій вибірці керівників моделі вирішення прогностичних завдань, що пов'язується А. Дамасіо саме з емоційними упередженнями.

В дослідженні були задіяні військові керівники.

Якщо при розробці вербальних завдань враховувався зміст ситуацій, які могли виникати у діяльності, то для виявлення неспецифічних – для військових керівників – взаємозв'язків емоційного інтелекту з іншими когнітивними та особистісними компонентами регуляції вибору, а також включення безлічі

виборів до експериментально заданої діяльності, було обрано модель ігор завдання Айова – Iowa Gambling Task – IGT; для стислості далі Айова-тест.

Айова-тест використовується як зручна модель вивчення процесів прийняття рішень, що включають прогнозування динамічних змін ситуації та імовірнісне орієнтування при багатоетапних виборах. Методика розроблялася як нейропсихологічний тест Антуаном Бешара і застосовувалася раніше переважно для отримання даних на користь гіпотези «соматичних маркерів» А. Дамасіо [56] як напрямок - фіксовані їх переживання успішності). Айова-тест досить рідко використовувався щодо неклінічних груп дорослих. Ця експериментальна методика використовується для вивчення процесу орієнтування та прийняття рішень у ймовірнісному середовищі та дозволяє оцінювати формування ймовірнісних прогнозів. Однією з умов, що наближають Айова-тест до модельних уявлень про прийняття рішень у реальному житті та роблять його більш екологічним порівняно з іншими методиками, що оцінюють можливості прогнозування, є вказівки на імовірнісне оцінювання в інструкції. Зарубіжні дослідження, використовують Айова-тест на групах норми, виділяють провідну роль емоційних компонентів регуляції на противагу інтелектуальним.

Нами були сформульовані гіпотези про те, що інтелект, емоційний інтелект та особистісні властивості, що відображають стабільні риси та ставлення до невизначеності, можуть виступати предикторами показників виконання Айова-тесту, що означатиме їх включеність у регуляцію ігрових стратегій. Модель множинних послідовних прийнятих рішень в експериментально заданій ситуації невизначеності пов'язувала А. Дамасіо з інтерпретацією необхідності метафоричних «соматичних карт» як передбачуваних емоційних маркерів для успішності виборів. Водночас у дослідженнях різних авторів показано як роль IQ у успішності стратегій в Айова-тесті, так і роль низки особистісних властивостей, зокрема толерантності-інтолерантності. Однак відсутні роботи з одночасним виміром показників емоційного інтелекту, академічного інтелекту та зазначених властивостей (що відображають як ставлення людини до невизначеності та ризику – толерантності-інтолерантності, особистісна готовність до ризику, так і стійких рис – зокрема, Великої п'ятірки). Враховуючи

роль властивостей саморегуляції у професійній діяльності, а також її зв'язок з мотиваційним та цільовим регулюванням рішень, ми вирішили також діагностувати цю стильову властивість.

Іншою необхідною методикою, яка б враховувала професійно значущі для військових загрози, стала розробка пунктів оцінювання військовослужбовцями різних видів ризику. Категоризацію ризику ми також розглянули в контексті когнітивно представлених умов подолання невизначеності.

У процесі дослідження проблеми прийняття рішень військовими керівниками проводилися заняття, на яких виявлялися особливості індивідуальної спрямованості вибору та використовувалися тренінгові методики емоційного передбачення, процедура яких включає можливість комплексного охоплення самостійних виборів випробуваних у ситуаціях, що моделюються, і змін цих виборів на основі використання емоційної підказки.

Для діагностики особливостей індивідуальної спрямованості вибору та прийняття рішення, оцінки обізнаності військових керівників про ризики та особливості сприйняття ними специфічних ризиків для життя й здоров'я було визначено методичний інструментарій для оцінки когнітивних репрезентацій ризику.

Експертна оцінка результативності діяльності військовослужбовців проводилася на основі затверджених посадових інструкцій (регламентів), що включають кваліфікаційні вимоги до рівня та характеру знань та навичок, а також показники результативності професійної службової діяльності, які описують ступінь досягнення результатів та стандарти очікуваного рівня виконання поставлених завдань. У ролі експертів виступили безпосередні керівники учасників дослідження, які мають всю повноту інформації про особливості організації діяльності військовослужбовців, які перебувають у їхньому підпорядкуванні.

При створенні типології змістовних показників вибору за методикою тренінгу емоційного передбачення використовувалася експертна оцінка вільних відповідей піддослідних - варіантів дій, які переважають у всіх пропонуваніх ситуаціях. В ролі експертів виступили троє експертів-психологів, які мають

досвід роботи в галузі професійного психологічного відбору кадрів понад 8 років. Із застосуванням техніки конденсації смислів було проведено аналіз якісних даних власних відповідей досліджуваних з виявленням узагальнених характеристик виборів шляхом обговорення з усіх шести запропонованих ситуацій.

Для моделювання ситуації багатоетапних виборів в умовах невизначеності застосовувалася комп'ютеризована версія методики Iowa Gambling Task – IGT (Grasman, Wagenmakers, 2005).

Для діагностики як емоційного інтелекту, так і індивідуальних особливостей подолання невизначеності при прийнятті рішень застосовуються і тести досягнень, і самозвітні методики - опитувальники. Останні зазвичай дають результати діагностики, що відрізняються від «об'єктивних» тестів. Але саме за даними використання опитувальників можна обговорювати взаємозв'язки репрезентацій властивостей емоційного інтелекту та особистісних властивостей на рівні самосвідомості людини.

При виборі методик ми хотіли охопити як стійкі особистісні риси (Велика п'ятірка), так і риси, що відображають динамічні ставлення до невизначеності (толерантність до невизначеності, готовність до ризику).

Методики діагностики емоційного інтелекту

Діагностика емоційного інтелекту стикається з проблемою співвідношення самооцінних та об'єктивних методів його вимірювання, при цьому через різне розуміння конструкту емоційного інтелекту ні ті, ні інші не можуть вважатися однозначно доцільними для дослідницьких цілей.

У кожного з двох підходів до розуміння емоційного інтелекту є свої сильні та слабкі сторони, які найбільше виявляються в запропонованих дослідницьких методиках.

При оцінці методик, що базуються на змішаних моделях, постає питання про здатність людини адекватно оцінювати свої емоції та керувати ними. Значні та високі значення кореляцій шкал методик на емоційний інтелект зі шкалами особистісних опитувальників свідчать, що ці методики вимірюють різні аспекти емоційного інтелекту.

Методики, засновані на моделях здібностей, мають непогану критеріальну валідність і вимірюють деякі конструкти, відмінні від усіх вже виділених у психології здібностей та особистісних факторів. Однак поки що залишається незрозумілим, як емоційний інтелект співвідноситься з цими вже виділеними конструктами. Також велике питання викликає підрахунок балів. Можна фіксувати основну спрямованість зусиль сучасних психологів на розробку нормативних тестів емоційного інтелекту, що ґрунтуються на різних моделях, а також на виявленні зв'язків із зовнішніми показниками успішності людини та продуктивності її діяльності. Меншою мірою вдається показати ефективність тестів дії з метою оцінки успішності емоційного інтелекту в модельованих ситуаціях, які передбачають використання емоційної діагностики та інформації.

Однак, найменш представленою в експериментальних розробках залишається проблема впливу емоційного інтелекту на регулювання рішень та дій людини за умов невизначеності. Значимість обумовлена зв'язком емоційного інтелекту з прийняттям рішень людиною в реальних життєвих умовах, де кожен конкретний вибір у ситуації суб'єктивної невизначеності може здійснюватися у разі розвитку (актуалгенези) різних базисних процесів та психологічних новоутворень.

Для максимально повного висвітлення проблеми емоційного інтелекту було прийнято рішення використовувати методики обох типів. В якості тесту здібностей нами був обраний тест MSCEIT, що дозволяє оцінити наступні компоненти емоційного інтелекту відповідно до моделі Меєра-Селовея-Карузо: емоції, використання емоцій у вирішенні проблем, розуміння та аналіз емоцій та свідоме управління емоціями, - а також побудувати загальний бал виразності емоційного інтелекту. Для діагностики уявлень про емоційний інтелект на рівні самосвідомості особистості нами було обрано тест Опитувальник емоційного інтелекту «ЕМІн» дозволяє діагностувати міжособистісний емоційний інтелект (MEI) – розуміння емоцій інших людей та управління ними, та внутрішньо особистісний емоційний інтелект (BEI) – розуміння власних емоцій та управління ними. Опитувальник дає бали за субшкалами, що вимірюють різні аспекти міжособистісного та внутрішньо особистісного емоційного інтелекту.

Методики діагностики ставлення до невизначеності та ризику

У літературі представлено кілька методик, вкладених у діагностику толерантності до невизначеності. До однієї з найвідомішої з них відноситься методика Д. Маклейна (MSTAT). У цьому опитувальнику передбачається одна шкала з полюсами толерантності-інтолерантності до невизначеності. Також одна шкала пропонувалася у опитувальнику С. Баднера (спочатку названа шкалою інтолерантності).

У той же час був використаний Новий опитувальник толерантності до невизначеності - НТН, який діагностує три шкали: толерантність до невизначеності (ТН), інтолерантність до невизначеності (ІТН) і міжособистісну інтолерантність до невизначеності у міжособистісних відносинах). У цю методику закладено розуміння толерантності до невизначеності як особистісної властивості, що відображає готовність приймати новизну, складність та невизначеність, а інтолерантність до невизначеності розуміється як прагнення внести ясність у невизначені ситуації або уникнути їх. Оскільки на основі застосування цього нового опитувальника вдається отримати більш диференційовані зв'язки толерантності-інтолерантності з іншими властивостями інтелектуально-особистісного потенціалу людини, ми зупинилися у виборі використання у наших дослідженнях цієї методики.

Опитувальник «Особистісні фактори прийняття рішень», виявляє два фактори особистісної саморегуляції: 1) раціональність як готовність збирати повну інформацію для повнішої орієнтування в ситуації та для обмірковування власних рішень; 2) готовність до ризику як прийняття невизначеності та готовність приймати рішення у ситуації неповноти орієнтирів. Раціональність вимірюється як психологічна змінна, що маніфестує неприйняття невизначеності. Змінна готовність до ризику, навпаки, передбачає зв'язок з латентною змінною прийняття невизначеності.

Методика діагностики Великої п'ятірки «Короткий опитувальник Великої п'ятірки» (КОБП) - самооцінна методика, яка застосовується для діагностики характеристик Великої п'ятірки (екстраверсії, згоди, сумлінності, емоційної стабільності та відкритості досвіду). Адаптація найвідомішої повної версії

П'ятифакторного особистісного опитувальника по опитувальнику 5РБР, розробленому японським дослідником Х.Тсуїї, включила 75 пар протилежних за своїм значенням висловлювань.

Гослінг з колегами запропонували опитувальник ТІРІ - «Десятипунктний опитувальник особи», який включив список із 10 пар прикметників (по дві пари на кожен фактор: екстраверсія, згода, сумлінність, емоційна стабільність, відкритість досвіду). Випробовуваний за 7-бальною шкалою оцінює ступінь своєї згоди з кожним із тверджень. Методика має задовільні психометричні показники і може бути рекомендована для експрес-діагностики відповідних особистісних рис.

Опитувальна методика «Стиль саморегуляції поведінки» дозволяє діагностувати ступінь розвитку усвідомленої саморегуляції та її індивідуальні профілі, компонентами яких є приватні регуляторні процеси. Ступінь сформованості індивідуальної саморегуляції є значним предиктором продуктивності виконання різних видів професійної діяльності, зокрема управлінської.

Методика діагностує стильові особливості усвідомленої саморегуляції, що включають показники планування (Пл), моделювання (М), програмування (Пр), оцінки результатів (Ор), а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості (Г) та самостійності (С) з обчисленням загального рівня саморегуляції (ЗП).

Саморегуляція здійснюється як єдиний процес, забезпечуючи мобілізацію та інтеграцію психологічних особливостей людини задля досягнення цілей діяльності та поведінки. Процес саморегуляції сприяє виробленню гармонійної поведінки, на її основі розвивається здатність керувати собою відповідно до реалізації поставленої мети, спрямовувати свою поведінку відповідно до вимог життя та професійних чи навчальних завдань.

На основі проведеного аналізу стану проблеми єдності інтелекту та афекту та досліджень емоційного інтелекту виділено як дослідницьку проблему регулятивної функції емоційного інтелекту у прийнятті рішень. Умови невизначеності та прийняття рішень, яке як термін фіксує вибір саме в умовах

невизначеності, у ситуаціях взаємодії з іншими та у стратегіях передбачень дозволяють припускати значну роль емоційного інтелекту. Причому слід припускати його регулятивну роль саме у взаємозв'язках з іншими змінними, що актуалізуються у ситуаціях невизначеності (толерантність до невизначеності, раціональність тощо). Це буде відповідати ідеї динамічних регулятивних систем (Корнілова, 2005), які об'єднують різні процеси в єдині регулятивні одиниці.

2.2. Методичні особливості тренінгових занять з розвитку здатності емоційного передбачення

Емоційний інтелект у його регулятивній функції представлений у прийнятті рішень у певних професіях. Як описано в низці досліджень, саме проведення експериментів на матеріалі вербальних завдань дає можливість проводити ширші узагальнення про те, як приймаються рішення людьми. Однак вербальні завдання, що моделюють ситуації професійних рішень відрізняються тим, що в альтернативи закладається використання професійних знань або схем мислення, що склалися, що виглядає як інтуїція професіоналів (у порівнянні з новачками). Методичною проблемою є виявлення компонентів особистісного регулювання прийняття рішень у професійно заданих ситуаціях, що потребує їх спеціальної розробки.

При розробці таких тренінгів ми поклалися на загально психологічні уявлення про емоційний інтелект і ставили за мету конкретизувати можливі напрямки діагностики емоційного інтелекту в тих видах професійної діяльності, де до регулятивного профілю додається вплив з боку специфіки ситуації. Така специфіка характеризує ухвалення рішень військовослужбовцями. Ми вибрали один із аспектів специфіки цього виду службової діяльності – нормативність взаємовідносин між учасниками у ситуації прийняття рішень.

Для перевірки дослідницьких гіпотез про можливість розгляду шкал емоційного інтелекту як предикторів виборів у професійно та особистісно значущих ситуаціях було розроблено тренінгову процедуру, яка включала можливість самостійних виборів випробуваних у моделюваних ситуаціях

прийняття рішень військовослужбовцям та змін цих виборів на основі використання емоційної підказки. Як таку ми розглядали демонстрацію можливості розвитку ситуації у тих що пов'язані з тим чи іншим результатом емоцій героя та інших учасників ситуації.

В процесі проведення тренінгових занять емоційного передбачення, ми використовували підказку у вигляді рисунка-ілюстрації, яка виступила засобом актуалізації використання емоційної інформації до прийняття рішення випробуваним. Передбачалося, що наведення учасника на емоційний контекст розвитку ситуації дозволить йому виявити емоційний інтелект у вирішенні проблеми.

Як стимульний матеріал виступили вербальні описи ситуацій невизначеності, що передбачають необхідність їх вирішення тим чи іншим вибором.

Приклад ситуації у вербальному завданні:

«Ви з колегами присутні на робочій нараді. У ході наради начальник висловлює несправедливу критику на Вашу адресу у досить різкій формі щодо Вашої роботи, після чого ставить Вам чергові завдання на наступний період. Що ви будете робити?»

Вас засмучує несправедлива критика начальника, і після наради у неформальній обстановці. Ви обговорюєте цю ситуацію з колегами.

Ви зберігаєте самовладання, вислуховуєте чергові доручення, а після наради наодинці висловлюєте начальнику Ваші заперечення щодо критики, підкреслюючи його неправоту.

Ви спокійно фіксуєте чергові доручення, подумки висловлюючи начальнику все, що про нього думаєте.

У відповідь Ви висловлюєте начальнику під час наради свою незгоду з критикою, доводячи Вашу правоту.

Підказки, дані учасникам після їхнього первинного вибору і відображали наслідки цього вибору в емоційному контексті, були представлені малюнками-ілюстраціями, які виступили для нас засобом актуалізації використання емоційної інформації для прийняття рішення випробуваним (див.Додаток А).

Емоційне забарвлення стимульного матеріалу підказок було задано форматом малюнків, у яких, згідно з нашими припущеннями необхідність зняття (нівелювання) труднощів пізнання розвитку емоційного контексту, саме емоції персонажів були чітко виражені. Разом з тим, виявлення ступеню цієї чіткості: упізнавання тих чи інших емоцій у малюнках нами додатково оцінювалося у спеціальній серії (на іншій групі піддослідних, які не входили в основну вибірку). Такий тип підказки знімав завдання ідентифікації емоцій учасників ситуації та акцентував емоційний контекст внаслідок того чи іншого вибору «героя».

На думку інших авторів, емоційна підказка є коротким емоційним впливом у ході вирішення завдання, що нагадує інсайтну ага-реакцію. Однак у разі модельованого у вербальному завданні прийняття рішень необхідно припускати інший механізм її впливу - наведення випробуваного на емоційний контекст розвитку ситуації, що дозволить йому виявити емоційний інтелект у вирішенні проблеми.

В процесі тренінгової роботи виявлялися зв'язки особистісних виборів з емоційним інтелектом та толерантністю-інтолерантністю до невизначеності на основі алгоритму:

- 1) індивідуальне пред'явлення учасникам методик;
- 2) аналіз надійності та внутрішньої узгодженості виборів.

Експериментальний матеріал включав шість вербальних завдань, що моделюють життєві та професійні ситуації прийняття рішень. Перші два завдання моделюють ситуацію прийняття рішень при взаємодії з керівником, наступні дві – при взаємодії з колегами, останні – проблему емоційної саморегуляції без включення до ситуації спілкування з іншими людьми. Для нівелювання «ефекту послідовності» застосовувалась схема реверсивного зрівнювання.

Ми зосередилися на аналізі оцінок самими учасниками прийнятності запропонованих їм альтернатив прийняття рішення. При цьому відмінності альтернатив змістовно задавалися так, що в самих формулюваннях результатів, запропонованих випробуваному, полягала можливість використання або не використання орієнтування на емоційний контекст ситуації та емоції героя та

учасників ситуації, на позитивне чи негативне вирішення заданої ситуації невизначеності.

1. «Інтегративне» рішення, що включає врахування емоційної інформації + та вирішення невизначеності +, виходячи з аналізу середніх оцінок прийнятності альтернатив по всіх шести ситуаціях, оцінювалося як високо прийнятне в 5-й та 6-й ситуації. Для 2-ї та 3-ї ситуацій воно оцінювалося як найменш прийнятне, а для 1-ї та 4-ї ситуацій - як середньо прийнятне.

Виходи, що не включають використання орієнтування на емоційний контекст ситуації і не призводять до вирішення ситуації, виявилися найбільш прийнятними в 4-му з 6-го завдання.

Оцінка прийнятності своїх альтернатив учасниками, за даними аналізу показників прийнятності альтернатив, виявилася майже пов'язаною з оцінкою прийнятності запропонованих у завданнях альтернатив загалом, що підтверджує відсутність ефекту «виділення» своєї альтернативи у контексті прийнятності з допомогою інших альтернатив.

У запропонованій методичній процедурі тренінгових занять емоційного передбачення учасники робили власні вибори, а також оцінювали прийнятність альтернатив у запропонованих шести ситуаціях прийняття рішень. У цій частині роботи ми розглядали не особливості власних рішень, а узгодженість оцінок запропонованих альтернатив, що розвиваються у малюнках-ілюстраціях як «емоційних підказках». Той факт, що прийнятність свого рішення була істотно пов'язана з прийнятністю запропонованих результатів, необхідно розглядати в процедурному контексті: початкові «свої» рішення пропонувалися безвідносно до їхньої наступної оцінки; Проте із заданих у методиці емоційного передбачення потім вибиралася найближча альтернатива.

Суб'єктивна оцінка схожості своєї та запропонованих результатів здійснювалася учасниками, але не вимірювалася нами; її не слід плутати з наступними вимірами прийнятності запропонованих результатів у завданнях.

Саме за вектором прийнятності будувався вторинний показник.

У цьому важливо врахувати, що «емоційні підказки» виходили учасниками лише стосовно обраної альтернативи. На відміну від ситуаційних тестів ми

бачили у цьому експериментальний прийом можливого впливу вибір випробуваного.

З психології мислення відомо, що підказка допомагає правильному рішенням лише тоді, коли в результаті попередніх спроб вирішення випробуваним вже сформовано певну пізнавальну суперечність (в умовах і вимог до вирішення). На відміну від ситуацій вирішення проблем ситуації прийняття рішень не включають розкриття механізму зв'язку невідомого шуканого та умов завдання. Тому випробування спроб вирішення - це і є оцінювання випробуваним прийнятності альтернатив. Включення емоційного контексту підказкою на вибір йшло цим вже після сформованого у вербальному (змістовному та смислового) плані образу ситуації. Можливість подальшого порівняння попереднього та остаточного виборів становитиме окрему дослідницьку мету. Нам же важливо було подивитися, наскільки емоційного інтелекту як здатність особистості була пов'язана з особливостями побудови образу ситуації, вираженого в перевагах прийнятності альтернатив у завданнях.

Той факт, що високий внутрішньо особистісний інтелект і, зокрема, шкала управління своїми емоціями (B2) були пов'язані з великим відхиленням по вектору прийнятності від середніх або типових оцінок по групі, говорить про те, що цей вид ЕІ або допомагає більш тонкому виділенню емоційного контексту або перешкоджає прийняттю групових кліше в оцінюванні прийнятності альтернатив. У будь-якому випадку відхилення в ситуаційних оцінках в емоційних передбаченнях вище у тих, хто має вищий емоційний інтелект.

Методика емоційного попередження продемонструвала високі показники внутрішньої узгодженості (надійності), якщо використовуються не первинні оцінки випробуваних, а вторинні показники, що інтегрують оцінки прийнятності виборів у запропонованих 6 завданнях.

Нами діагностувалася селективна вибірка осіб, які реально включені у службову діяльність і на практиці знають наслідки як використання, так і не використання емоційної інформації в рамках службової діяльності. При цьому застосовуваний в тренінгах емоційного передбачення прийом розгорнення

наслідків емоційного контексту розвитку ситуацій задавав можливість кращого усвідомлення, але прямо не спрямовував вибір випробуваним рішенням.

2.3 Результати дослідження емоційного інтелекту та толерантність до невизначеності у діяльності військових керівників

«Психологічний портрет» військових керівників у контексті виразності досліджених властивостей та відмінності у його показниках у військовослужбовців пов'язаний із різною успішністю їхньої професійної діяльності. Ми дослідили динаміку емоційного інтелекту і толерантність до невизначеності виступають як предиктори результативності професійної діяльності військових керівників (середньої ланки).

Дослідження проводилося у два етапи. На першому етапі всі учасники проходили психодіагностичне обстеження за опитувальниками, а на другому етапі військові оцінювалися експертами за результативністю їхньої діяльності на основі затверджених посадових інструкцій (регламентів). Ці інструкції включали кваліфікаційні вимоги до рівня та характеру знань та навичок, посадові обов'язки, терміни та процедури підготовки, розгляду проектів управлінських та інших рішень, порядок погодження та прийняття даних рішень, а також показники результативності професійної службової діяльності, критерії, що описують ступінь досягнення результатів та стандарти очікуваного рівня виконання поставлених завдань.

У ролі експертів виступили безпосередні керівники учасників дослідження, які мають всю повноту інформації про особливості організації діяльності військовослужбовців, які перебувають у їхньому підпорядкуванні. Згідно з результатами зовнішньо-критеріальної оцінки кожен учасник був віднесений до однієї з двох категорій результативності: «Ті, що справляються з поставленими завданнями в повному обсязі» і «Не повністю справляються з поставленими завданнями». Ці оцінки зіставлялися із даними тестування. З огляду на те, що посадові інструкції (регламенти) містять відомості обмеженого поширення, навести їх зміст у межах цієї роботи неможливо.

У дослідженні використовувалися такі психодіагностичні методики: 1) Опитувальник емоційного інтелекту EmIn 2) Новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН)); 3) Шкала толерантності до невизначеності MSTAT-I Д. Маклейна.

Таблиця 2.1 – Показники особистісного потенціалу впродовж дослідження

Змінні	1 зріз	2 зріз	3 зріз
Толерантність до невизначеності	53,32	60,77	63
Інтолерантність до невизначеності	71,73	60,53	56
Міжособова толерантність до невизначеності	30,45	32,77	37
Усвідомлення своїх емоцій	23,39	25,48	30,2
Управління своїми емоціями	21,4	32,1	36,5
Міжособистісний емоційний інтелект	29,89	31,47	32

Простежується динаміка в розумінні своїх емоцій та управлінні своїми емоціями в процесі проходження тренінгу, як і розуміння чужих емоцій та управління чужими емоціями. Порівняння за особистісними показниками у групах людей, визначених експертами як особи, які різняться за успішністю діяльності, представлено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2 – Порівняння за психологічними змінними для груп військових керівників, що відрізняються за успішністю діяльності

Змінні шкали	Не повністю справляються з завданнями (37 чол.)		Ті, хто справляється з поставленими завданнями в повному обсязі (25 чол.)	
	М	SD	М	SD
ТН/ІТН	10,38	16,18	20,00	14,35

по MSTAT	54,70	7,20	51,28	7,54
ТН з НТН	72,03	8,47	71,28	7,92
ІТН з НТН	32,32	7,87	27,68	7,27
МІТН з НТН	18,03	2,44	18,92	2,27
М1	12,78	2,19	13,12	2,15
М2	17,22	2,82	18,24	2,22
М3	14,05	3,24	16,28	3,29
В1	15,86	2,54	16,68	2,41
В2	12,46	2,64	14,40	1,91
В3	48,03	5,95	50,28	5,77
МЕІ	42,38	6,87	47,36	6,43

При порівнянні військовослужбовців з різною успішністю діяльності для військових керівників, які справляються з поставленими завданнями в повному обсязі, встановлені значно більш високі значення властивостей толерантності до невизначеності (МБТАТ), здатності до усвідомлення своїх емоцій (В1 по Емін), контролю експресії (В3 за Емін), внутрішньо особистісного емоційного інтелекту ЕІ (ВЕІ за Емін) та нижчі значення за шкалою міжособова інтолерантність до невизначеності (МІТН), що означає підвищення прийняття невизначеності в міжособистісних відносинах).

При порівнянні вибірок військових керівників - основний - і військових фахівців різних професій встановлено значні відмінності по змінним толерантності-інтолерантності до невизначеності і шкалам емоційного інтелекту. Якщо за показниками ставлення до невизначеності результати виявились очікуваними - більша інтолерантність до невизначеності та менша толерантність в осіб, професійно пов'язаних із необхідністю беззаперечного виконання наказів та розпоряджень вищого керівництва, то за виразністю емоційного інтелекту результати несподівані. Вони свідчать про більшу виразність як внутрішньо особистісного, і міжособистісного емоційного інтелекту у військових керівників. Це дає підстави говорити про специфіку психологічного профілю військових керівників (середньої ланки), в якому саме

емоційний інтелект - як процес, що включається до міжособистісних взаємодій, - сприяє подоланню негативного ставлення до невизначеності. Про це свідчать також зниження міжособистісної інтолерантності до невизначеності при підвищенні показників внутрішньоособистісного емоційного інтелекту у військових і той факт, що саме контроль експресії своїх емоцій виступив єдиним предиктором ставлення до невизначеності.

Наше дослідження виявило і такий аспект їхнього психологічного профілю, як більш автономне функціонування ставлення до невизначеності та емоційного інтелекту, показники яких, навпаки, взаємопов'язані у вибірці військових керівників.

Як парціально функціонуючого можна розглядати властивість контроль експресії своїх емоцій, у вибірці військових одночасно негативно пов'язане як з толерантністю до невизначеності, так і з інтолерантністю до невизначеності у міжособистісних відносинах (MITN за опитувальником НТН). При врахуванні того, що контроль експресії виступив значним предиктором результативності діяльності військових керівників (за оцінками експертів), а толерантність до невизначеності за іншою методикою (MSTAT) виступає предиктором контролю експресії, можна говорити про опосередкований вплив ставлення до невизначеності – через ланку емоційного інтелекту – на результативність діяльності військових керівників середньої ланки.

Військових у нашій вибірці характеризував позитивний зв'язок інтолерантності до невизначеності з інтуїтивним розумінням емоцій інших людей, що не виявлено у військових осіб різних спеціальностей. Інтерпретаційною гіпотезою може бути припущення про компенсаторну роль ЕІ, сприятливого - і більш вираженого у військових керівників - орієнтуванні в «світі людей». Прагнення до ясності в «світі ідей», пов'язане з нормативним характером діяльності військовослужбовця, не переноситься на взаємодії з товаришами по службі: військові керівники, виявляючи прагнення до ясності, не виявляють інтолерантність до невизначеності у сфері міжособистісних взаємодій.

Успішність під управлінням своїми емоціями виступає і предиктором результативності своєї діяльності.

2.4. Зв'язок емоційного інтелекту зі стратегіями прийняття рішень та ставленням до невизначеності та ризику

Як показало наше дослідження, Айова-тест, розроблений у контексті перевірки положень теорії А. Дамасіо, може розглядатися як одна з експериментальних моделей, що наближають до такого вивчення. Аналіз регуляції стратегій в Айова-тесті дає додаткову інформацію про саморегуляції під час прийняття рішень: показано, що актуалізація виборів регулюється як особистісними, і когнітивними компонентами. Однак, більшість даних у рамках цієї експериментальної моделі отримано не на групах норми, а на нозологічних групах хворих із різними психічними порушеннями. І хоча ці дані свідчать про порушення саме емоційної складової у регуляції прогнозів, не адекватним було б перенесення на групи норми.

У дослідженні Гутеррез-Кобо з колегами (Gutiérrez-Cobo et al) на основі метааналізу 26 робіт наведено обґрунтування того, що результати емоційного інтелекту при тестуванні його як здатності на основі «об'єктивних» вимірювань (але не за тестами емоційного інтелекту, що самооцінюються) позитивно пов'язані з ефективністю в «гарячих» когнітивних завданнях, куди, зокрема, віднесено і Айова-тест – Ігрове завдання Айова, оскільки ця ситуація моделює ухвалення рішень на основі прогностичної активності в умовах невизначеності. Таким чином, з'являється новий аспект обговорення емпіричних даних про зв'язки емоційного інтелекту з прийняттям невизначеності - аспект прогнозування при прийнятті рішень або повернення до більш широкої та старої проблеми передбачень у мисленні.

Хоча є численні роботи про зв'язки стратегій в IGT з емоційною сферою, розгляд емоційного інтелекту як предиктора в Айова-тесті для груп «норми», як сказано, виявляється ще рідкісним. Вебб із співавторами у 2014 р. зазначали (Webb et al), що відомо лише одне дослідження з одночасним фіксуванням

властивостей IQ та емоційного інтелекту на не клінічній вибірці - (Demaree et al). Зазначене дослідження виявило, що саме академічний інтелект виявляється найкращим предиктором успішності виконання Айова-тесту, а значить його виконання задіює більшою мірою когнітивні фактори, ніж емоційні (принаймні більше, ніж емоційний інтелект). Для показників емоційного інтелекту у метааналізі Гутееррез-Кобо з колегами (Gutiérrez-Cobo et al) привели чотири роботи, де зв'язків з емоційним інтелектом не було встановлено, але у двох інших вони виявились: ефективнішими були показники стратегій осіб із вищим емоційним інтелектом.

Таким чином, не можна вважати вирішеним питання про взаємозв'язки як академічного інтелекту, так і емоційного інтелекту з ігровими стратегіями, що відображають прогностичну активність людини в ігровій ситуації Айова-тесту. Ми це питання розглянули в контексті аналізу специфіки виразності зв'язків цих властивостей зі стратегіями IGT на вибірці військових керівників (середньої ланки).

У професійній діяльності військових керівників важливу роль займає ухвалення рішень в умовах невизначеності. Необоротність рішень, обмеження тимчасових рамок та ресурсів – ось основні характеристики прийняття рішень військовими керівниками, виділені Б. Тепловим у його класичній роботі «Розум полководця». Але у звичайних умовах службової діяльності військовослужбовців важливу роль відіграють також такі умови невизначеності та ризику, які пов'язані з вирішенням прогностичних завдань, що включають імовірнісне орієнтування.

Саме цей аспект діяльності військових керівників ще не піддавався експериментальному вивченню. Винятком можна вважати наведене Р. Стернбергом із співавторами дослідження щодо прийняття рішень військовими офіцерами на матеріалі вербальних завдань.

У нашому дослідженні, викладеному в попередньому розділі, його учасниками стали саме військові керівники (середньої ланки), на вибірці яких встановлені зв'язки виборів з емоційним інтелектом у ситуаціях упереджень. Однак вибір матеріалу ситуацій – фактор завдань – може впливати на широту

можливих узагальнень. Тому ми поставили за мету провести також дослідження ролі емоційного інтелекту регуляції стратегій виборів військових керівників у ймовірно організованому середовищі.

Перехід до експериментальних моделей дозволяє проводити комплексний аналіз включеності інтелектуальних та особистісних змінних у регуляцію багатоетапних виборів в умовах, що включають імовірнісне орієнтування. Айова тест моделює такі умови.

У першому попередньому спільному дослідженні індивідуальних відмінностей під час виконання Ігрової задачі Айова на змішаній вибірці ($n = 60$) було показано, що стратегії прийняття рішень частково регулюються толерантністю та інтолерантністю до невизначеності. Толерантність до невизначеності визначає базовий індекс ризику прийнятих рішень, причому на початкових етапах, тоді як інтолерантність до невизначеності регулює ризикованість виборів після програшів, потенційно обмежуючи навчання в умовах невизначеності через неприйняття ризику.

Для виявлення зв'язків стратегій багатоетапних рішень з емоційним інтелектом та особистісними властивостями було продіагностовано 24 військових керівників середньої ланки (вік $M = 34,11$; $SD = 4,58$; усі чоловіки з вищою освітою).

Метою нашого дослідження стало виявлення на вибірці військових керівників специфіки взаємозв'язків між такими особистісними властивостями, як толерантність до невизначеності, раціональність, готовність до ризику, властивості саморегуляції, а також загальним рівнем інтелектуальних здібностей з особливостями стратегій прийняття рішень, де умови невизначеності задані імовірнісним середовищем позитивних та негативних наслідків вибору (Айова-тест).

При виборі методик ми хотіли охопити як стійкі особистісні риси (Велика п'ятірка), так і риси, що відображають динамічні відносини до невизначеності (толерантність до невизначеності, готовність до ризику), інтелект.

Для моделювання ситуації невизначеності застосовувалася комп'ютеризована версія методики Iowa Gambling Task – IGT (Grasman, Wagenmakers, 2005)

У процесі багатоетапного рішення Айова-тесту піддослідний здійснює 100 виборів карт з колод, які при аналізі результатів розбиваються на 5 блоків (1 блок відповідає першим 20 виборам, 2 блок - з 21 по 40, 3 блок - з 41 по 60, 4 блок - з 61 по 80 і 5 блок - з 81 по 100 вибір). Результат кожного вибору як окремого ходу в грі розглядався як «виграш» або «програш» умовних ігрових доларів.

Найчастіший вибір колод А і В забезпечує великий миттєвий виграш, але в довгостроковій перспективі призводить до низького результату через великі збитки, вибір цих колод є «програшним». Навпаки, частий вибір колод С і D веде до невеликого короткострокового прибутку, але супроводжується й мінімальними втратами, що дає змогу отримати більш високий сукупний результат. Перевага цих колод є «виграшною».

Передбачається, що протягом перших 20-ти проб (перший блок) випробуваний вивчає ігровий простір. У ході такого дослідження формуються загальні уявлення про ігрові закономірності. На 2 - 4 блоках випробуваний пробує різні стратегії та шукає найбільш виграшну. У пробах 5-го блоку (останні 20 проб) випробуваний реалізує найкращу (найвиграшнішу) стратегію, відібрану з тих, які він випробував на ранніх етапах гри. У цьому виборі, скоєні 5-му блоці, розцінюються як ситуація прийняття рішень на умовах прогнозованого ризику, т.к. випробуваному вже відомі ймовірності виграшу та програшу, що залежать від вибору (Brevers et al., 2013).

Часта зміна колод, зокрема, після зіткнення з великим програшем, розглядалася як аспект хаотичності стратегій вибору; рідкісна зміна колод – як стабільність виборів; перевага «виграшних» колод з дрібними сумами - як обережна стратегія, а перевага «програшних» колод, але з рідкісними великими виграшами, як менш раціональна та ризикована стратегія.

Специфіку ставлення до невизначеності та емоційний інтелект необхідно пов'язувати не лише зі шкалами відповідних особистісних опитувальників та

зв'язків їх з експериментальними моделями прийняття рішень. При прийнятті рішень подолання невизначеності також може включати фактор ризику.

Проблема управління ризиками становить значну частину досліджень у психології ризику та прийняття рішень. Сприйняття ризику пов'язують з процесами когнітивного оцінювання ризику або суб'єктивними репрезентаціями факторів ризику при прийнятті рішень.

Ризик є у багатьох видах професійної діяльності, проте не всі фактори ризику пов'язуються з характеристикою екстремальності.

У військовій психології особлива увага приділяється вивченню поведінки людини у специфічних умовах, впливу стресу, викликаного бойовою обстановкою, прогнозу специфіки впливу факторів бою, пошуку детермінант ризикованої поведінки.

Діяльність військового передбачає ухвалення ризику як основи існування, як необхідності з метою захисту особистості та держави. Ризики військових керівників при виконанні службових завдань у бойових умовах можуть кваліфікуватися як ризики в екстремальних ситуаціях, що вимагають відповідального прийняття рішень, що стосуються життя інших людей.

Загальною характеристикою ефективності виявлялася здатність бачити багатоплановість завдань та приймати особисту відповідальність за можливі рішення, не перекладаючи їх, зокрема, на верхній рівень керівництва.

Перебуваючи у бойовій ситуації, військовослужбовець діє за умов високої об'єктивної невизначеності, джерелами якої виступають безліч різних чинників, визначальних його бойову активність. До таких факторів відносяться: ставлення до війни народу, згуртованість військового підрозділу, чітке та авторитетне керівництво бойовими діями, природно-географічні чинники, інтенсивність бойових дій, особливості застосовуваної зброї, обсяг та співвідношення втрат сторін, відповідність бойової техніки та зброї завданням бойової діяльності, а також психофізіологічні та психологічні фактори.

Фактори бойової поведінки воїнів впливають у різних комбінаціях, з різною інтенсивністю. Небезпечна для життя і здоров'я обстановка сприймається військовослужбовцями індивідуально, по-різному розуміють цілі війни, які

неоднаково ставляться до супротивника, до товаришів по службі, командирів, що беруть участь у різних видах бою, відрізняються бойовим досвідом, типом нервової системи і т. д.).

Ризик для життя і здоров'я у військовій сфері може бути оцінений при аналізі статистичних даних, а також на основі експертних оцінок або оцінок непрофесіоналів, які часто роблять висновки, ґрунтуючись на тому, що вони пам'ятають з почутого і побаченого про ризик ризику.

При розгляді ризику як психологічної категорії він постає як об'єктивна небезпека в людини. Об'єктивні дані про ризик та соціальні уявлення переломлюються у суб'єктивні уявлення – когнітивні репрезентації. Ці новоутворення перетворюються на індивідуальний досвід і виявляються в процесі прийняття рішень в умовах невизначеності.

Причому в репрезентаціях ризику може стиратися межа між реальною (об'єктивною) загрозою та суб'єктивною оцінкою небезпеки.

У нашій роботі ми виходили з принципів динамічного підходу до регулятивної ролі інтелектуальних та особистісних властивостей та мультиплікативної моделі регуляції прийняття рішень, розглядаючи когнітивні репрезентації ризику як актуалізовані розумові образи. ризику і т.п., на які спирається суб'єкт у процесі прийняття рішень та які змінюються в актуалізації індивідуального рішення в умовах невизначеності.

Відповідно до психометричного підходу, ризик, що сприймається, може бути вимірний і спрогнозований методами, що реалізуються в рамках психометричної парадигми.

Актуальним аспектом нашого дослідження було виявлення зв'язку інтелекту та особистісних властивостей з когнітивними репрезентаціями ризику для життя та здоров'я у військових керівників середньої ланки. У дослідженні встановлювалися особливості сприйняття специфічних ризиків для життя та здоров'я, а також взаємозв'язки їх з інтелектом та особистісними властивостями військових керівників.

Учасники дослідження 42 військових керівників середньої ланки (усі чоловіки з вищою освітою).

Метою дослідження стало вивчення взаємозв'язків між інтелектом, особистісними властивостями з когнітивними репрезентаціями ризику для життя та здоров'я у військових керівників з позицій моделі мультиплікативного та багаторівневого регулювання прийняття рішень в умовах невизначеності.

На першому етапі учасники (військові) на окремому бланку самостійно перераховували ризики (максимум десять), які вони особисто пов'язували з професією військовослужбовця, а потім зазначали, з якими вони стикалися самі або їх знайомі.

На другому етапі учасники на іншому бланку, що включає десять небажаних подій (ризиків) для життя та здоров'я, пов'язаних із професійною діяльністю, оцінювали ймовірність їх настання щодо себе, а також ступінь впевненості у власному прогнозі.

Показник «впевненість у відповідях» визначався як середнє арифметичне оцінок впевненості у відповідях в оцінці специфічних військових ризиків. Впевненість при оцінці ризиків може розглядатися як відображений у свідомості результат інтелектуально-особистісного зусилля щодо прийняття ризику та зниження суб'єктивної невизначеності. На відміну від рівня простіших рішень, зокрема психофізичних завдань, для складніших розумових завдань поки що не розроблені моделі впевненості. А впевненість виступає важливою суб'єктивною характеристикою прийняття рішень (вона зростає в діапазоні 50-80% успішності і падає в діапазоні від 80 до 100% успішності).

На третьому етапі офіцери оцінювали ймовірність настання тих самих подій (ризиків) з позиції «новачків» та «досвідчених» військовослужбовців.

Перелік ризиків було складено з урахуванням експертної оцінки. Як експерти виступили троє військових керівників середньої ланки, які мають досвід військової служби понад 20 років. Кожен склав свій список ризиків і далі шляхом обговорення було відібрано десять ситуацій, які згодом були включені в анкету (вплив вражаючих факторів вибуху, зустріч із противником, вихід з ладу обладнання, ДТП за участю військової техніки, поразка вогнепальною зброєю, психологічні навантаження, радіаційне опромінення, складні погодні умови, хімічне зараження).

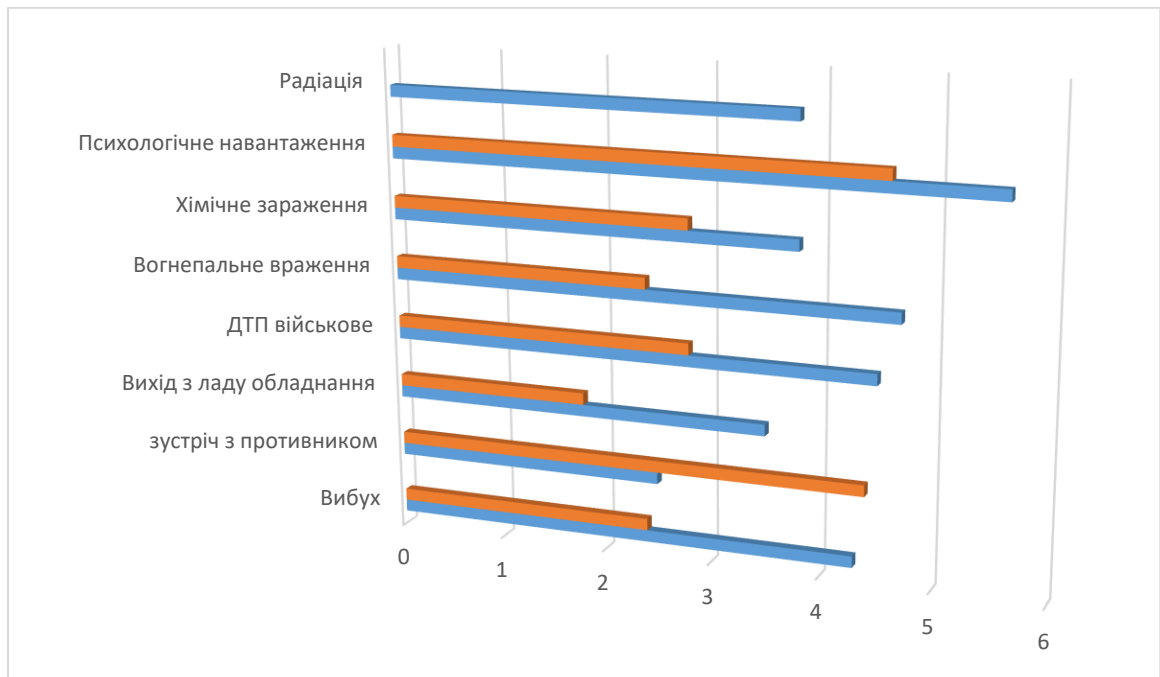

Рисунок 2.1 – Співвідношення показників ймовірності та впевненості у ризику у військових керівників

При високому рівні схильності до ризику оцінка загрози була заниженою, тобто. також спостерігалось спотворення при сприйнятті ризику.

Толерантність до невизначеності виявилася позитивно пов'язаною лише з невійськовим джерелом ризику - погодними умовами. Це джерело вище оцінювали військові з підвищеною екстраверсією. Особи з високою міжособистісною інтолерантністю до невизначеності значно вище оцінювали ризики радіаційного та хімічного зараження. Зниження емоційної стабільності значимо пов'язані з збільшенням оцінок ризику одночасно з п'яти із десяти його видів. Більш старші за віком військовослужбовці значно нижче оцінювали ризик ураження вогнепальною зброєю .

Внесок виміряних психологічних властивостей у сприйняття ризику підтверджується регресійним аналізом. Готовність до ризику знижує оцінки ризику зустрічі із противником, а раціональність - оцінки ризику хімічного зараження. Зниження контролю експресії сприяє підвищенню оцінок ризику виходу з експлуатації устаткування. Зниження віку та емоційної стабільності веде до підвищення сприйманого ризику ураження вогнепальною зброєю.

Зниження емоційної стабільності та підвищення загального рівня інтелекту сприяє зростанню оцінок ризику психологічних навантажень. Підвищення інтелекту також визначає зростання оцінок ризику виникнення складних погодних умов. Емоційна стабільність сприяє зниженню сумарного показника ризику, що сприймається.

Значний внесок у впевненість при оцінці ризиків роблять лише показники управління емоціями (по ЕМІн) та інтолерантності до невизначеності.

Висновки до другого розділу

При плануванні дослідження ми виявили, що при широкому діапазоні діагностичних засобів виявлення показників академічного та емоційного інтелекту, особистісних рис та властивостей, що відображають ставлення людини до невизначеності та ризику, у сучасних роботах представлено недостатньо методик, за допомогою яких актуалізуються процеси регулювання прийняття рішень. Однією з експериментальних моделей, що ймовірно актуалізують емоційні процеси при вирішенні прогностичного завдання в умовах динамічно змінюється невизначеності, виступила Ігрове завдання Айова. На його матеріалі обґрунтовано гіпотезу соматичних маркерів. Ця експериментальна ситуація дозволяє простежити динаміку виборів у ймовірнісному середовищі. Однак, можна припускати обмеження узагальнень про регулювання виборів на подібному матеріалі, якщо враховувати роль предметного змісту ситуацій невизначеності для актуалізації регулятивних профілів прийняття рішень, що стоять за цільовою та смисловою спрямованістю виборів особистості. Як свідчить накопичений у психології емпіричний матеріал продуктивним рішенням може виступати вибір матеріалу вербальних завдань, що фокусують інтелектуальне та емоційно-особистісне орієнтування у спрямованості прийняття рішень особистістю.

Більш високі показники толерантності до невизначеності та емоційного інтелекту характеризують специфіку психологічного профілю військових

керівників з більш високою результативністю у їхній службовій діяльності (порівняно з групою з низькою результативністю).

Згідно з показником використання емоцій у вирішенні проблем, емоційний інтелект сприяє одночасному цільовому орієнтуванню на використання емоційної інформації та вирішення ситуації невизначеності (тобто найбільш ефективних виборів).

Ставлення до невизначеності поряд зі шкалами емоційного інтелекту виступили як позитивні предиктори використання емоційної інформації - залежно від контексту ситуацій емоційних передбачень, що моделює умови вибору в рамках службової діяльності. Толерантність до невизначеності та емоційний інтелект пов'язані з суб'єктивною оцінкою допомоги від підказок, що орієнтують використання емоційної інформації. У цьому спрямованість вибору пов'язані з цією суб'єктивною оцінкою.

Індекси управління своїми емоціями та контроль емоцій інших людей, як показники емоційного інтелекту, позитивно пов'язані з індивідуальними відхиленнями оцінок прийнятності результатів у завданнях, що моделюють професійні взаємодії.

Показники ефективності багатоетапних виборів у ігрових стратегіях (зміна колод та вибір виграшних колод) дозволяють передбачати спрямованість особистісних виборів учасників на облік емоційного контексту та вирішення ситуацій невизначеності.

У військових керівників підвищення особистісної готовності до ризику та емоційного інтелекту супроводжує прояв «невиправданого оптимізму» у когнітивних репрезентаціях ризику. Значний внесок у суб'єктивні оцінки ризику роблять змінні управління емоціями та інтолерантність до невизначеності.

ВИСНОВКИ

Проведений огляд літератури з проблем емоційного інтелекту та психологічного регулювання прийняття рішень, прийняті положення культурно-історичної психології та смислової теорії мислення про єдність інтелекту та афекту та опора на концепцію множинної динамічної регуляції прийняття рішень визначили необхідність вивчення емоційного інтелекту. потенціалу, з актами вибору предметно заданих ситуаціях невизначеності і з динамікою багатоетапних стратегій людини під час вирішення прогностичних завдань.

Для моделювання умов прийняття рішень, з можливістю виділення в них саме прогностичної складової, нами було розроблено відповідну тренінгові заняття з розвитку емоційного передбачення, в якій поєднувалися вербальний опис ситуації прийняття рішення та можливість взяття підказки, що орієнтує на облік емоційного контексту ситуації.

Проведене дослідження дозволило нам розширити уявлення про суб'єктивну представленість факторів ризику у військових керівників та трактувати їх як особистісні репрезентації ризику.

Поряд з вимірами емоційного інтелекту нами виявлені змінні, що відображають ставлення до невизначеності та ризику, особистісна готовність до ризику та раціональність, стабільні особистісні риси, категоризації ризику та академічний інтелект, які з точки зору висунутих гіпотез в першу чергу будуть зв'язуватися з емоційним інтелектом. .

На матеріалі різних типів тренінгових завдань ми розглянули регулятивну роль емоційного інтелекту у його зв'язках з іншими компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу людини. Це дозволило нам конкретизувати припущення про динамічні регулятивні системи як одиниці функціонування інтелектуально-особистісного потенціалу людини при прийнятті нею рішень.

На основі отриманих даних про динаміку прийняття багатоетапних рішень у ситуації невизначеності, що моделюються ігровим завданням Айова, ми встановили роль як особистісних змінних, і інтелекту - різних етапах стратегій,

тобто. за зміни суб'єктивної невизначеності. Це дозволяє говорити про множинне регулювання прийняття рішень у ситуації, заданій цією моделлю.

Також були виявлені зв'язки емоційного інтелекту та інших аналізованих властивостей інтелектуально-особистісного потенціалу з когнітивними репрезентаціями ризику як актуалізованими розумовими образами ризикованих ситуацій, подій та їх наслідків, вважаючи, що при прийнятті рішень подолання невизначеності може також включати фактор ризику. Емоційний інтелект поряд з толерантністю до невизначеності виступили у значних зв'язках також з успішністю професійної діяльності військових керівників.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок щодо ролі емоційного інтелекту в інтелектуально-особистісному регулюванні прийняття рішень. Отримані результати свідчать про достатню інтегрованість ролі емоційного інтелекту для прийняття рішень. Для вибірки військових керівників емоційний інтелект можна трактувати, згідно з нашими результатами, як компенсаційне зниження у них толерантності до невизначеності.

Спираючись на отримані результати, можна сформулювати практичні рекомендації для фахівців із психологічного супроводу управління кадровими ресурсами та кадрових служб, а при проведенні професійного психологічного відбору та психологічної підготовки враховувати специфіку психологічного профілю військових керівників з більш високою результативністю у їхній службовій діяльності. Для комплексної діагностики інтелектуально-особистісного регулювання особливостей прийняття рішень військовими керівниками середньої ланки можуть розглядатися й інші експериментальні моделі, якщо в них, як у використаній Ігровій задачі Айова, виділятимуться предиктори стратегій прийняття багатоетапних рішень.

Апробовані методики можуть застосовуватися у широкому спектрі дослідницьких завдань (для розгортання показників емоційних передчущань та стратегій прийняття рішень; виявлення взаємозв'язків когнітивних і особистісних складових сприйняття ризику тощо). Результати можуть бути покладені в основу створення практико орієнтованих програм індивідуальної

психологічної підготовки та підвищення ефективності прийняття рішень людьми у військовому середовищі.

Результати дослідження дають можливість подальшого теоретичного переосмислення низки усталених думок про регулятивну роль емоційного інтелекту та ставлення до невизначеності, а також особи, яка приймає рішення в умовах невизначеності та ризику.

У міру накопичення емпіричних даних, результати вивчення суб'єктивних репрезентацій ризику (зокрема, що демонструють роль «невиправданого оптимізму») можуть бути покладені в основу створення діагностичного інструментарію, а також програм профілактики ризикованої поведінки у військовому середовищі.